

Tefsir Araştırmaları Dergisi

The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2022 (Ekim/October)

Kur'an'a Göre Toplumsal Yükselme Şekilleri

Rise of Society and the Reasons of Rise According to the Qur'an

Selami YALÇIN

Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı
Assistant Professor, Düzce University, Faculty of Theology
Basic Islamic Sciences, Department of Arabic Language and Rhetoric

Türkiye

yalcinselami23@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9657-9103>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Arařtırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 26/05/2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 17/10/2022

Yayın Tarihi/Date Published: 30/10/2022

Atıf / Citation: Yalçın, Selami. “Kur'an'a Göre Toplumsal Yükselme Şekilleri”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Ekim/ October 2022), 676-704.

<https://doi.org/10.31121/tader.1121941>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial

4.0 International License (CC BY-NC).

Yayıncı / Published by: Ali KARATAŞ / Türkiye

Öz

Kur'an incelendiğinde onun, bazı kavimlerin yükselişleri ile azaba uğramalarından ve helâk olmalarından bahsettiği görülmektedir. İbret amacıyla anlatılan bu kıssalardan ders çıkartılmasının istendiği anlaşılmaktadır. Benzer sebeplerin benzer sonuçlar doğuracağı ilkesinden hareketle Kur'an'ın yükselen toplumlarla ilgili söylediklerini incelemek önem arz etmektedir. Özellikle günümüzde ekonomik, teknolojik ve askeri açıdan bazı devletlerin gerisinde kalan İslâm dünyasının, kalkınmış devletlerin seviyesine yükselebilmesi için toplumsal yükselme konusunda Kur'an'ın rehberliğine daha çok ihtiyaç duyduğu görülmektedir. Bu sebeple Kur'an'dan külli bazı yasaların çıkarılma imkânının araştırılmasına ve Kur'an'ın kalkınma ve yükselme ile ilgili kullandığı kavramlar ile olguların incelenmesi ihtiyacı doğmaktadır. Bu çalışmada öncelikle bu hususta yapılan çalışmalar taranmıştır. Sonra Kur'an'ın kavimlerin yükselişine dair verdiği örnekler ile bazı kıssalar ele alınmış, olay ve olguların ifade edildiği kelime ve kavramlar analiz edilmiş, bazı genel ilkelerin ortaya çıkarılmasına çalışılmıştır. Bir toplumun başka toplumlar karşısındaki pozisyonunu ifade eden "izzet", "i'lâ", "rif'ât", "tafdîl", "varis olma", "halife kılınma" ve "temkin" kavramları incelenmiştir. Kur'an'ın bahsettiği "iman", "istiğfâr", "şükür" ve "salih amel" kavramlarıyla onların karşıtları olan "küfür", "nankörlük", "istikbâr", "istiğnâ" ve "ifsâd" kavramları ele alınmış, bunların toplumsal yükselişe veya çöküşe etkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışma esnasında Hz. Nûh'a iman edenlerin helak olanlara halife kılındığı; Hz. Hûd ve Hz. Salih'in halife kılınma konusunu kavimlerine hatırlattığı; Hz. Mûsâ'nın öncülüğündeki İsrâiloğulları'na, Firavun'un topraklarına varis kılınacağına müjdelendiği; Hz. Muhammed (s.a.v.) ile ümmetinin de Arap Yarımada'sına, Sâsânîlere ve Bizanslıların topraklarına varis kılınacağına haber verildiği ve bunların da gerçekleştiği görülmüştür. Kur'an'da toplumların geçim kaynaklarının "rızk" ve "nimet" kavramlarıyla ele alındığı tespit edilmiştir. Sonuç olarak küfrün istiğnâ ve tekebbüre yol açarak zulmün kaynağına dönüştüğü; imanın ise hesap verme bilinci kazandırarak iyiliğin ve ıslahın yaygınlaşmasına kapı araladığı tespit edilmiştir. İman ve küfre yüklenen bu fonksiyon sayesinde kâfirlerin iktidarının sona ermesinin ve müminlerin onlara varis olmasının bir ilâhî yasa olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İstiğnâ, istikbâr ve ifsâd hâlinin toplumları çökertmesinin; istiğfâr, şükür ve ıslah hâlinin ise nimetleri artırmasının ve toplumları yükseltmesinin yasaya bağlandığı kanaatine varılmıştır.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Kur'an, Toplumsal Yükseliş, Toplumsal Çöküş, Halife, Vâris.

Abstract

When the Qur'an is examined, it is seen that some societies are mentioned about their rises, suffering torments and destructions. It is understood that lessons are wanted to be learned from these parables that are narrated for an exemplary purpose. Based on the principle that similar causes will produce similar results, it is important to examine what the Qur'an says about rising societies. Especially today, it is seen that the Islamic world, which lags behind some states in terms of economic, technological and military aspects, needs more guidance from the Qur'an on social upliftment in order to rise to the level of developed states. For this reason, there is a need to investigate the possibility of extracting some universal laws from the Qur'an and to examine the concepts and phenomena that the Qur'an uses in relation to development and upliftment. In this study, first of all, studies on this subject have been reviewed. Afterward, the examples given by the Qur'an about the rise of tribes and some stories are discussed. The words and concepts by which events and phenomena are expressed are analyzed and some general principles are tried to be brought out. The concepts of "izzat", "i'la", "rif'at", "tafdil", "inheritance", "caliph" and "tamkin" which express the position of society against others are analyzed. It has been determined that in the Qur'an the livelihoods of societies are expressed with the concepts of "rizq" and "blessing". The concepts of "faith", "repentance", "gratitude" and "good deed" mentioned in the Qur'an and the opposite of these concepts such as "blasphemy", "ungratefulness", "arrogance", "istighna" and "ifsâd" are discussed and their effects on the rise or collapse of societies have been tried to be revealed. During the study, it is observed that those who believed in Prophet Noah succeed those who perished and Prophet Hud and Prophet Salih reminded their people of the issue of being made caliph. Besides, the Israelites under the leadership of Prophet Moses were heralded that they would inherit the land of the Pharaoh and it was foretold that Prophet Muhammad (PBUH) and his ummah would be made heirs to the lands of the Arabian Peninsula, the Sassanids and the Byzantines, and

these were realized. It has been observed that in the Qur'an the livelihoods of societies are expressed with the concepts of "rızz" and "blessing". As a result, it has been determined that blasphemy turns into a source of cruelty by leading to istighna and arrogance while faith opens the door to the spread of goodness and amelioration by bringing the awareness of accountability. It has been concluded that by force of the function attributed to faith and blasphemy the end of the infidels' rule and the succession of the believers to them is a divine law. It has been determined that bringing down of societies by the state of istiğnâ, istikbâr, and disruption, while the increasing blessings and elevating of societies by state of istiğfar, thankfulness, and amelioration is legislated.

Keywords: Tafsîr, Qur'an, Social Rise, Social Collapse, Caliph, Inheritor.

Giriş

Tarihe bakıldığında çöken ve tarihten silinen devletler gibi gelişen devletlerin ve yükselen devletlerin olduğu da görülmektedir. Bunların gelişmesinde ve yükselmesinde etkili olan unsurlar önem arz etmektedir. Yükselen devletler ve toplumlar arasındaki benzerliklerin ve farklılıkların ortaya çıkartılması bazı toplumsal yasalara ulaşma imkânı verebilmektedir. Böylece yükselme çabası içinde olan toplumlara düşen sorumluluklar ortaya konulabilmektedir.

Toplumsal yükselme, bir toplumun ekonomi, bilim, teknoloji, askeri ve kültür alanında gelişmesi ve ilerlemesi demektir. Toplumsal yükselme kavramıyla üretici güçler ile ekonomik sistemin, bilim ve kültürün gelişmesi, üstün duruma gelmesi, bireyin ve toplumun özgürlüğünün yaygınlaşması kast edilmektedir.¹ Toplumsal yükselmenin karşıtı olan toplumsal çöküş ise devletlerin veya uygarlıkların gerilemesi, son bulması ve yok olması; bir gelişme çağıının arkasından geldiği kabul edilen alçalış ve çözülüş hâlini ifade etmektedir. Kavram, toplumun dinî ve ahlâkî değerlerden uzaklaşması, ekonomik veya siyasi olarak çökmesi, toplumun hayat sahnesinden silinmesi manasına da gelmektedir. İnhitat da denilen kavram toplumlar, devletler ve medeniyetler için kullanılmaktadır.²

Milattan önce Heraklitos (MÖ. 535-475) ve Platon (MÖ. 427-347) varlıkların yok oluşunu ve devletlerin çöküşünü tartmıştır.³ Milattan sonra ise İbn Haldûn (ö. 808/1406), Montaigne (ö. 1592), Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895), Marx (ö. 1883), Engels (ö. 1895), Max Weber (1864-1920), Le Bon (1841-1931), Oswald Spengler (1880-1936), Pitirim A. Sorokin (1889-1968), Arnold Toynbee (1889-1975), Jared Diamond ve Daron Acemoğlu gibi bazı bilim adamları toplumun yükselmesini ve çökmesini incelemiş ve her biri kendisine göre yükselmeyi veya çökmeyi bazı gerekçelere dayandırmıştır.⁴ Ancak bunların her birisinin doğru yanları gibi eksik kalan taraflarının da olması bazı tartışmaları beraberinde getirmiştir.

¹ Hilmi Ziya Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü* (İstanbul: MEB Yayınları, 1969), 85; İvan Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Aziz Çalışlar (İstanbul: Cem Yayınevi, 1991), 233.

² Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, 69; Ejder Okumuş, *Toplumsal Çöküş Teorileri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2007), 23-24; Murat Kayacan, "Sosyoloji ve Kur'an'ın Ortak İlgili Alanı: Toplumsal Değişim ve Çöküş Yasaları", *Milel ve Nihal-İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 9/3 (Eylül -Aralık 2012), 96.

³ Platon (Eflatun), *Devlet*, trc. Sabahattin Eyüboğlu-M. Ali Cımcıoğlu (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1992), 150; Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, 260.

⁴ Gustave Le Bon, *es-Sünenü'n-nefsiyye litetavvuri'l-ümem*, trc. Adil Zuayter (Mısır: Dârü'l-Meârif, 1950), 73-83; İvan Frolov, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Aziz Çalışlar (İstanbul: Cem Yayınevi, 1991), 260; Abdurrahmân b. Muhammed, İbn Haldûn, *Dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fi târîhi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âsarabüm min zevî'ş-ş'a'ni'l-ekber* (*Mukaddime*), thk. Halil Şehâde (Beirut: Dârü'l-Fikr, 1408/1988), 219-220; Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ru-*

Konu incelendiğinde günümüzde de “toplumlar hangi şartlarda ve şekillerde yükselmekte ve başkaları karşısında üstünlük kazanabilmektedir?” sorusunun cevaplanması gerektiği ortadadır. Mesele bu bağlamda tahlil edildiğinde Kur’ân’ın önemli mesajlar içerdiği, ibret amacıyla anlatılan bazı kıssalardan ders çıkartılmasının istendiği anlaşılmaktadır. Benzer sebeplerin benzer sonuçlar doğuracağı ilkesinden hareketle Kur’ân’ın yükselen toplumlarla ilgili söylediklerini incelemekte fayda görülmektedir. Özellikle günümüzde ekonomik, teknolojik, askeri ve ilmi açıdan Batılı ve Doğulu bazı devletlerin gerisinde kalan İslâm dünyasının, toplumsal kalkınma ve yükselme konusunda Kur’ân’ın rehberliğine ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple Kur’ân’dan bazı sosyal yasaların çıkartılma imkânının araştırılmasına ve Kur’ân’ın kalkınma ve yükselme ile ilgili kullandığı kavramlar ile olguların incelenmesine gerek görülmüştür.

İslâm coğrafyasında 20. yüzyılın başından itibaren “sünnetullah” ve “Kur’ân’da sosyal yasa” kavramları üzerinde bazı çalışmalar yapılmıştır. “Sünenü’n-nasr”, “Sünenü’n-nasri ve’t-temkîn”, “inhitât” ve “inhiyâr” ortak paydalı bazı kitaplar, tezler, kitap bölümleri ve makaleler yayımlanmıştır.⁵ Türkiyede toplumsal yükseliş ve çöküş konusunda yazılanların taraması yapıldığında *Kur’ân’da Toplumsal Çöküş* adlı yüksek lisans tez çalışmasının yapıldığı ve bunun kitap olarak basıldığı; *Sosyoloji ve Kur’ân’ın Ortak İlgi Alanı: Toplumsal Değişim ve Çöküş Yasaları* isimli makalenin yayımlandığı tespit edilmiştir.⁶ *Kur’ân’da Tarih Algısı* adıyla bir doktora tezi çalışılmış, orada da tarihin yasalı boyutu incelenmiştir.⁷ *İslâm ve Toplumsal Kalkınma* adıyla yayınlanan çeviri eser de fikhın toplumsal kalkınmaya etkileri üzerinde durmuştur.⁸

Bahsedilen bu çalışmaların büyük çoğunluğunun daha çok toplumların helâk edilmesi veya azaba uğraması konusunu inceledikleri; toplumsal yükselme konusuna ya değinmedikleri veya konuyu yüzeysel bir şekilde ele aldıkları; sosyal yasalardan bahsetmelerine rağmen bu yasaların neler olduğunu ortaya koymadıkları görülmüştür. Özellikle toplumsal yükseliş başlığı altında Kur’ân’ı referans alan herhangi bir araştırmaya da rastlanmamıştır.

Bu nedenle bu makalede Kur’ân’ın toplumsal yükselme konusundaki mesajları incelenmiştir. Çalışmada Kur’ân’ın toplumların yükselişine dair verdiği örnekler ele alınmış, olay ve olguların ifade edildiği kelime ve kavramların analizi yapılmış, dilliler ile müfessirlerin onlara verdiği manalar ile onların güncele ışık tutan yönleri izah edilmiştir. Bazı kıssalar bu

bu, çev. Zeynep Gürata, (Ankara: Ayraç Yayınevi, 1999), 133-157; Joseph Fichter, *Sosyoloji Nedir*, çev. Nilüfer Göle, 8. Baskı (Ankara: Anı Yayıncılık, 2006), 7; Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, çev. Ülker İnce (Ankara: Tübitak Yayınları, 2013), 594-611; Daron Acemoğlu- James A. Robinson, *Ulusların Düşüşü/ Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri*, (İstanbul: Doğan Kitap, 2013), 60-63; Ejder Okumuş, *Toplumsal Değişim ve Din* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 36-39; Jared Diamond, *Çöküş* (İstanbul: Pegasus Yayınları, 2019), 29-35.

⁵ Bk. Tâlib Hammâd Ebû Şîr, *Esbâbu’n-nasri ve’l-bezîmetü fi’l-Kitâbi ve’s-Sünneti* (Suudi Arabistan: Yüksek Lisans Tezi, 1407); Ali Muahammed es-Salâbi, *Fıkhü’n-nasri ve’t-temkîn fi’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 2009); Abdullatif Hasan Muhammed Merşûd, *en-Nasrî ve’l-bezîmetü “Dirâsetün Kur’âniyye”* (Nablus: Master Tezi, 2007); Mahmud Muhammed İd Nefise, *Mebdeü’s-Sebebiyye fi’l-Fikri’l-İslâmî fi’l-Asri’l-Hadîs* (Beyrut: Dârü’n-Nevâdir, 2010); Diyânâ Sâhib Mahmud es-Sâhib, *es-Sünenü’l-İlâhiyye fî Sûreteyi’l-İsrâ ve Fâtur* (Amman: Yüksek Lisans Tezi, 2018).

⁶ Ejder Okumuş, *Kur’ân’da Toplumsal Çöküş* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015); Kayacan, “Sosyoloji ve Kur’ân’ın Ortak İlgi Alanı: Toplumsal Değişim ve Çöküş Yasaları”.

⁷ Rıza Korkmazgöz, *Kur’ân’da Tarih Algısı* (Ankara: Doktora Tezi, 2011).

⁸ Muhsin Abdulhamid, *İslâm ve Toplumsal Kalkınma*, trc. Mehmet Çakır (İstanbul: Koba Yayınları, 1413/1993).

çerçevede ele alınmış, onlardan bazı genel ilkelerin ortaya çıkarılmasına çalışılmıştır. Kur'an'ın ifade ettiği bazı kavramlar ile olguların sosyal bir yasanın varlığına işaret edip etmediği irdelenmiştir. Toplumlara yükselten veya çökerten manevi sebeplerin neler olduğu kısaca izah edilmiştir.

1. Toplumun üstün kılınması

Toplumsal kalkınmada esas alınan olgu, bir toplumun diğer toplumlar karşısındaki pozisyonu ve toplumun kendi geçmişiyle mevcut durumu arasında gerçekleştiği tespit edilen değişimlerdir. Zira toplumlar bazen ekonomik, askeri, mimari, bilim, kültür, sanat ve teknik açıdan zayıf, güçsüz veya kıt imkânlarla sahip olabilirken bazen de emsallerinden bariz bir şekilde üstün ve ileride olabilirler. Toplumun barışını ve huzurunu sağlayan ve sosyal bağlarını güçlendiren inançları, ahlak anlayışları ve diğer manevi dinamikleri de farklılık arz edebilmektedir. Kimi toplumlar, olumsuz maddi şartlar, iç veya dış saldırılar ile tehditler karşısında varlığını koruyabilirken kimileri dağılabilmektedir. Kur'an'da, bir toplumun başkaları karşısında üstünlük sağlaması konusunda bazı kıssalar anlatılmakta ve bir takım kavramlar kullanılmaktadır.

1.1. Kur'an'da üstün kılınmayla ilgili kullanılan kavramlar

Üstün ve ileride olma olgusu Kur'an'da "izzet", "i'lâ", "rif'ât" ve "tafdîl" kelimeleriyle ele alınmaktadır. "İzzet", güç, kuvvet, sertlik, yenilmezlik, büyüklük, ululuk, kibir ve saygınlık gibi manalara gelir ve zilletin zıddıdır.⁹ Kelime ve türevleri Kur'an'da üstün gelmek,¹⁰ üstün,¹¹ sert ve şiddetli olmak,¹² desteklemek,¹³ kibirli,¹⁴ üstün olup kendisine üstün gelinemeyen¹⁵ ve ulu¹⁶ anlamlarında kullanılmaktadır. Kur'an, üstünlüğün Allah'a ve O'na iman edenlere ait olduğunu ısrarla vurgulamakta;¹⁷ müminlerin Allah'a güvenerek onurlu ve izzetli davranmalarını istemekte,¹⁸ üstünlüğün kaynağının Allah olduğunu ifade ederek Allah'a teslim olmaya, güvenmeye ve herhangi bir güç karşısında alçalmamaya yönlendirmektedir.¹⁹

"i'lâ", sözlükte bir yere yükselme, şerefının artması, üstün olmak, galip gelmek, iktidara gelmek ve kibirlenmek gibi manalara gelmektedir.²⁰ Kur'an'da ise üstün olmak, galip gelmek,²¹ başkaldırmak²² ve iktidara gelmek²³ anlamlarında kullanılmaktadır. Bu kavramla

⁹ İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcî'l-lüğa ve şubâhu'l-Arabîyye* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), 3/885-886; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'an* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1412), 563; Cemaluddin b. Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Betrut: Dâru Sadare, 3. Baskı, 1414), 5/374-376.

¹⁰ Sâd 38/23.

¹¹ Âl-i İmrân 3/26; en-Nisâ 4/139.

¹² el-Mâide 5/54.

¹³ Yâsîn 36/14.

¹⁴ el-Bakara 2/206; ed-Duhân 44/49; el-Münâfikûn 63/8.

¹⁵ Fâtr 35/10.

¹⁶ en-Neml 27/34.

¹⁷ en-Nisâ 4/139; Yûnus 10/65; el-Münâfikûn 63/8.

¹⁸ Fâtr 35/10.

¹⁹ Âl-i İmrân 3/26.

²⁰ Cevherî, *Şubâh*, 6/2434-2436; İsfahânî, *Müfredât*, 582-584; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 15/83-87.

²¹ Tâhâ 20/64.

²² en-Neml 27/1.

²³ el-Kasas 28/4.

mümin toplumun sahip olduğu iman ve ahlaki değerler açısından müşrik ve münkir toplumdaki üstün olduğu ifade edilmektedir. Müminlerin Allah'a inanmaları ve O'na güvenmeleri nedeniyle de destek göreceği hatırlatılmaktadır. Bu, mümin toplumun Müslümanların takinması gereken onurlu tavır da şöyle ifade edilmektedir: “*Gevşemeyin, üzülmeyin, inanmışsanız, mutlaka siz en üstünsünüzdür.*”²⁴ Müslümanların bu üstünlüklerini barışta ve savaşta korumaları gerektiği emredilmektedir.²⁵

Sözlükte yükseklik ve yükselme manasına gelen “refea” kelimesi ise kavram olarak, bir kişinin veya toplumun ayağa kalkması, bir toplumun başka toplumlar karşısında yükselmesi anlamına gelmektedir.²⁶ Kur’ân’da “refea” kelimesiyle, Allah’ın yükseltici ve alçaltıcı olduğu²⁷ ve bazı toplumları yükselttiği bildirilmektedir. Kavramla, peygamberlerin ve onların izinden gidenlerin sahip olduğu iman, bilgi, hikmet, erdemli duruş ve manevi değerlerle inkârcı toplumlardan üstün kılındığı vurgulanmaktadır.²⁸

Sözlükte, üstün kılmak, galip getirmek, normalin üstündeki artış, anlamında kullanılan “feddale” kelimesi de kavram olarak, bir nitelikte bir kişi veya toplumun başkalarından üstün kılınması, manasına gelmektedir.²⁹ Kur’ân’da sahip olunan bilgi, askeri veya ekonomik güç gibi Hz. İbrahim’e, Hz. Dâvud’a ve Hz. Süleyman’a verilen peygamberlik, krallık, iktidar gücü, üstün bilgiler ve teknolojik imkânlar gibi sebeplerle bir topluluğun diğerlerine üstün kılınması “feddale” kavramıyla;³⁰ İsrâiloğulları’na peygamberlik, bilgi, hikmet, iktidar ve ekonomik güç verilerek üstün kılındıkları da “feddale” kelimesiyle bildirilmektedir.³¹ Sözlükte rüzgâr anlamına gelen “rîh” ise kavram olarak etkileme gücü, manasını ifade etmektedir.³² Gücün etkileme özelliği, ekonomik, askeri, teknolojik vb. bütün maddi ve manevi güç türleri için geçerlidir. İman etmiş toplumların sahip olduğu Allah’a güven, ahiret ve cennet inancı ise onlara sükunet verip korkularını dindirdiği için maddi güçlerden daha büyük bir caydırıcı etki oluşturmaktadır.

Kur’ân, toplumlar arasındaki üstünlüğün bazen imtihan bazen de toplumun yararına yapılan iyilikler ve salih ameller sebebiyle gerçekleştiğini belirtmektedir.³³ Halife kılınarak yükseltilen toplumun, Allah’a, O’nun yürürlüğe koyduğu tabiat kanunlarına ve sosyal yasalara sırtını dönmeye hâlinde ise imtihanı kaybedeceğini, cezalandırılacağını ve alçaltılacağını ifade etmektedir. Yükselmenin, sosyal yasaları işleten iman, cihad ve ilimle gerçekleşebileceğini belirtmektedir.³⁴

²⁴ Âl-i İmrân 3/ 137-139.

²⁵ Muhammed 47/35.

²⁶ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 8/129.

²⁷ Vâkıa 56/3.

²⁸ el-En`âm 6/83, 165; el-A`râf 7/176; Yûsuf 12/76.

²⁹ Cevherî, *Sıhâb*, 5/1792; İsfahânî, *Müfredât*, 639; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 11/524-526.

³⁰ Âl-i İmrân 3/180; Nisâ 4/32-34, 54, 73, 95-96; el-A`râf 7/140; Tevbe 9/75-76; Nahl 16/71; Nûr 24/32; en-Neml 27/15.

³¹ Câsiye 45/16.

³² Enfâl 8/46.

³³ el-En`âm 6/165. Ayrıca bk: ez-Zuhuf 43/32-34; el-İsrâ 17/18-21.

³⁴ en-Nisâ 4/95; el-Mücâdele 58/11.

2. Toplamların yükselme ve üstünlük kazanma şekilleri

Bir toplumun yükselmesi ve diğerlerinden üstün olması somut olarak maddi unsurlarla ve bazen de manevi dinamiklerle ölçülebilir. Bu da çoğunlukla savaşta elde edilen zafer, askeri güç, bilgi üstünlüğü, ekonomik üstünlük ve maddi refah gibi unsurlarla ortaya çıkmaktadır. Cana veya mala yönelik herhangi bir tehdidin olmaması ve yasaların adil bir şekilde herkese eşit uygulanması da toplumun huzurunu ve refahını artıran bir unsur olarak toplumsal yükselme kapsamında görülmektedir. Sahip olunan her türlü maddi ve manevi imkân üstünlüğü, bu çerçevede değerlendirilmektedir. Kur'ân, toplumların yükselmesini ve üstün kılınmasını bazı kavramlarla ve olgularla ifade etmektedir.

2.1. Allah'ın toplamları nimetlerle donatarak yükseltmesi

Allah, kendisine inanıp gönülden bağlanan müminleri yaşadıkları coğrafyada egemen kıldıktan sonra onları desteklemeye devam etmektedir. İlâhî emirle gök ve yer onlara nimet kapılarını açmakta, rızıkları bollamaktadır. Allah'ın hükümlerini uygulamalarıyla toplumsal huzur sağlanmakta ve onlara ummadıkları rızık ve gelir kapıları açılmaktadır.

Rızık, canlıların hayatını sürdürmeleri için yerden ve gökten sunulan yiyecek, içecek, giyecek ve yararlanılacak nimetlerdir.³⁵ Kur'ân'da insana evcil hayvanların,³⁶ bitkisel ürünlerin,³⁷ hayatı sürdürmek ve kolaylaştırmak için yerden ve gökten sunulan her şeyin³⁸ rızık olarak sayıldığı görülmektedir.

Nimet ise Allah'ın kullarına verdiği dünyevî ve uhrevî, maddi ve manevi bütün iyilikleri ifade etmektedir.³⁹ Darlık ve sıkıntının zıddıdır.⁴⁰ Kur'ân, eş, çocuk ve torunları,⁴¹ evleri, giysileri,⁴² binekleri,⁴³ gemileri;⁴⁴ peygamberliği, hükümdarlığı,⁴⁵ zaferi,⁴⁶ üstün kılınmayı,⁴⁷ baskı ve zulümden kurtulmayı,⁴⁸ barış ve huzuru,⁴⁹ düşman saldırısından ve savaştan korunmayı,⁵⁰ imanı⁵¹ ve töbelerin kabul edilmesini⁵² nimet olarak tanımlamaktadır.

³⁵ Cevherî, *Sıhâb* 4/1481; İsfahânî, *Müfredât*, 351; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 10/115-116.

³⁶ el-Hac 22/8, 34.

³⁷ İbrâhîm 17/37.

³⁸ en-Nahl 16/73; el-Mü'min 40/13; ez-Zâriyât 51/22.

³⁹ Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmi'ü'l-beyân an te'vili'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2000), 1/128.

⁴⁰ Ebû Mansûr el-Mâturîdî, *Te'vîlâtü eblî's-sünne* (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 1/168; Cevherî, *Sıhâb* 5/2041; İsfahânî, *Müfredât*, 814-815; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 12/579-580.

⁴¹ en-Nahl 16/72.

⁴² en-Nahl 16/80-81.

⁴³ ez-Zuhruf 43/13.

⁴⁴ Lokmân 31/31.

⁴⁵ el-Mâide 5/20.

⁴⁶ el-Ahzâb 33/9-12.

⁴⁷ el-Bakara 2/47, 122.

⁴⁸ el-Bakara 2/47-50; İbrâhîm 14/6; el-Kamer 54/35; el-Kalem 68/49.

⁴⁹ Âl-i İmrân 3/103; el-Ankebût 29/67.

⁵⁰ el-Mâide 5/11.

⁵¹ el-Hucurât 49/8.

⁵² el-Bakara 2/52.

Âyetlerde maddi ve manevi nimetler Allah'ın bir ihsanı olarak zikredilmekte ve Mûsâ'nın (a.s.) bunları hatırlatarak İsrâiloğulları'nı Allah'a kulluğa ve itaate davet ettiği görülmektedir.⁵³ Hz. Süleyman'ın, kendisine ve babası Hz. Dâvûd'a verilen peygamberlik, ilim ve saltanat ile insanlardan, cinlerden ve kuşlardan oluşan orduya sahip olması, kuşların ve karıncaların konuşmalarını anlayabilmesi nimetleri karşısında şükredip secdeye kapandığı haber verilmektedir.⁵⁴ Hakikaten bu nimetlere sahip olan toplumlar başkalarına karşı maddi ve manevi açıdan üstünlük sağlamaktadır. Hz. Süleyman'ın da bunun farkında olduğu ve bu nedenle secdeye kapandığı anlaşılmaktadır.

Hz. İsâ'nın Rûhulkudüs'le desteklenmesi, doğar doğmaz konuşabilmesi, kendisine Tevrât ve İncil indirilmiş ve hikmet verilmiş olması, çamurdan yaptığı kuş heykellerine can verip onları uçurması, ölüleri diriltmesi, kör gözleri ve alaca kişileri iyileştirmesi; havarilerle desteklenmesi ve İsrâiloğulları'ndan korunması, ona verilen nimetler olarak sayılmaktadır.⁵⁵ Sayılan bütün bu nimetlerin maddi ve manevi unsurlar içerdiği görülmektedir.

Kur'ân, Allah'ın kulları için yarattığı nimetlerin kapsamının geniş olduğunu da şöyle bildirmektedir: *“O size istediğiniz her şeyden verdi. Allah'ın nimetini sayacak olsanız sayamazsınız.”*⁵⁶ Kur'ân'da âlâ, fazl, ihsân, sevap, lütuf gibi kelimeler de zengin bir içeriğe sahip olan nimet kavramıyla yakın anlamda kullanılmaktadır.⁵⁷

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi bazı toplumları veya grupları diğerlerinden üstün duruma getiren bu nimetler, maddi ve manevi unsurlar barındırmaktadır. Maddi unsurların merkezini ekonomi, insan gücü ve iktidar imkânı; manevi unsurların odağını ise iman, ilim ve güvende olmak oluşturmaktadır.

Kur'ân'da bahsedilen bu nimetlerin, nimet sahibi kişi ve toplumu başkalarından üstün kıldığı görülmektedir. Ancak burada dikkat çeken husus verilen nimetlerin Allah'ın bir iyiliği ve ihsanı olarak anlatılmasıdır. Bununla kulların, verilen nimetler ve üstünlükler karşısında Allah'a karşı şükran duygusu taşımaları gerektiği hatırlatılmakta; azgınlık, şımarıklık ve inkâr gibi fiillerden sakınmaları istenilmekte ve bunların toplumsal yükselmeyi destekleme veya çöküşü tetikleme boyutuna dikkat çekilmektedir.

Kur'ân, Allah'ın iyilik yapanlara ve nimetleri hayırda kullananlara cömertçe rızık vereceğini; iman edeceği veya ıslah olacağı beklenen kâfirler ile kötülere önce uyarıcılar gönderip ikaz edeceğini ve ıslah olmaları için bir süre tanıyacağını; buna rağmen kendilerini düzeltmedikleri takdirde onları doğruyu bulmaya sevk etmek üzere sıkıntılarla veya kuraklıkla daraltacağını haber vermektedir.⁵⁸ Rızıkın bolllaştırılması, toplumun doyuma ermesine ve azmasına yol açacağı için de bazen kısıntı yapılacağını bildirmektedir.⁵⁹

⁵³ el-Bakara 2/57,60; el-Mâide 5/20.

⁵⁴ en-Neml 27/16-19.

⁵⁵ el-Mâide 5/110-111.

⁵⁶ İbrâhîm 14/34. Bk: en-Nahl 16/18.

⁵⁷ el-Cum'a 62/4, 10; el-Kasas 28/4; Fatma Candan Günaydın, “Nimet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 33/130.

⁵⁸ el-A`râf 7/130-131.

⁵⁹ eş-Şûrâ 42/27-30.

Kur'an'da dokuz defa tekrarlanan, "Allah dilediği kimsenin rızkını genişletir ve dilediğini kısar."⁶⁰ ifadesi, rızkın taksimatının tamamen Allah'ın elinde olduğunu belirtmektedir. Allah, sahip olduğu rızık ve nimet verme gücüyle bazı toplumları başkalarından maddi açıdan üstün kılmaktadır. Kur'an'da kime bol ölçüde vereceğine veya kimden kısacağına dair bilgiler ve işaretler de vermektedir.

Nimet verilenlere bakıldığında iman edenler gibi inkâr edenlerin de olduğu görülmektedir. Allah'ın bu konudaki sünnetinin ne olduğu dikkate değerdir. Bu konuyu ele alan Mâturîdî (öl. 333/944), "Allah rızkı dostuna da düşmanına da bollaştırır veya kısar, bollaştırması dostluğunun, kısması da düşmanlığının işareti değildir, aksine imtihanıdır." demektedir.⁶¹ Burada toplumların nimete ulaşmasını ve yükselmesini sağlayan faktörlerin veya üstün kılınan toplumların ortak özelliklerinin neler olduğu önem arz etmektedir. Bir toplum sırf iman ettiği için nimete erişmeyecekse veya sırf inkâr ettiği için yoksullaşmayacak veya çökmeyecekse Allah'ın nimetleri dağıtmadaki yasaasının ortaya çıkartılması zaruri olmaktadır.

2.2. İman eden toplumların halife ve varis kılınarak yükseltilmesi

Kur'an, iman eden, istiğfârda bulunan ve salih amel işleyen toplumların bol nimete erişeceğini, Allah'ın iyilere yardım edeceğini; toplumların yükselişinin mücadele ve cesaret istediğini, korkup yerinde oturanların cihada katılanların gerisinde kalacağını; cihad ve ilmin müminler arasında da üstünlük oluşturacağını bildirmektedir.⁶² Buradaki üstünlüğü ahiret için sevap, dünya için saygınlık ve üstünlük olarak anlamak gerekmektedir.⁶³

Kur'an'da iyilere, insanları imana davet etmeleri, iyiliği emretmeleri ve kötülerle korkmadan mücadele etmeleri, inkârcıların zorbalıklarına ve zulümlerine karşı koymaları emredilmekte; Allah'ın desteğiyle müminlerin zafere ulaşacakları müjdelenmektedir. Kur'an, zafer ve başarının, Allah'ın desteklemesiyle, yenilginin de toplumun destekten mahrum bırakılmasıyla olduğunu;⁶⁴ Allah'ın yardım ettiği kimselerin yenilmeyeceğini, yardımsız bıraktığının ise hiç bir yardım bulamayacağını dile getirmektedir. Bu nedenle iman edenlere, kendi güçlerine bel bağlamamayı, sadece Allah'a dayanmayı, O'nun gücünden medet ummayı ve O'ndan yardım istemeyi; zafer gerçekleştiğinde de şıarmamayı ve Allah'a şükran borcunu ifa etmeyi öğütlemektedir. Buna göre Allah, iyileri kötülere varis kılmakta, "sosyal deveran"⁶⁵ denilebilecek bu dönüşümde kimi toplumlar çökerken kimileri de yükselmektedir. Zaferden sonraki kazanımlar ise "istihlâf", "vâris kılma" ve "temkin" kavramlarıyla ifade edilmektedir.

"Halife" kelimesi, "geri, arka" anlamındaki "h-l-f" kökünden gelmektedir. Sözlükte, birinin yerine geçmek, bir kimseden sonra gelip onun yerini almak, birinin ardından gelmek/gitmek, yerini doldurmak, vekâlet veya temsil etmek manalarına kullanılmaktadır. Terim

⁶⁰ er-Ra'd 13/26; el-İsrâ 17/30; el-Kasas 28/82; el-Ankebût 29/62; er-Rûm 30/37; Sebe 34/36, 39; ez-Zümer 39/52; eş-Şûrâ 42/12.

⁶¹ Mâturîdî, *Te'vilât*, 6/336.

⁶² en-Nisâ 4/95-96.

⁶³ Mâturîdî, *Te'vilât*, 3/333-334; Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tabrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru't-Tunusiyye, 1984), 5/171.

⁶⁴ Âl-i İmrân 3/160.

⁶⁵ Deveran yasası: Zafer ve üstünlüğün zamanla taraflar arasında el değiştirmesini ifade etmektedir.

olarak ise bir kimsenin makamına oturan ve onu temsil eden kimse, demektir. Aynı kökten gelen “hilâfet”, birisinin yokluğunda makamına vekâlet etmektir. İslâm devletlerinde Hz. Peygamber’den sonraki devlet başkanlığı kurumunu da ifade etmektedir. “İstihlâf” ise halife tayin etmek, tasarruf hakkı vermek, yerine geçirmek, halef kılmak demektir. Kur’ân’da “istihlâf” kelimesi, Allah’ın bir ümmete, başkalarından sonra hâkimiyet vermesi, birçok toplumları onun idaresi altında birleştirmesi anlamında kullanılmaktadır.⁶⁶

Kur’ân, nesillerin peş peşe gelmesinden ve yer değişiminden de bahsetmektedir. Bu husustaki kavramlar “halef” ve “halife” kelimeleridir. “Halef”, Kur’ân’da bir kavmin soyundan gelen hayırsız nesiller anlamını ifade etmektedir.⁶⁷ Kavmin soyundan gelen hayırlı nesilleri ise “halife” kavramıyla zikredilmektedir. Âyetler, Nûh (a.s.) ve beraberinde tufandan kurtulanların yeryüzüne halife kılındığını,⁶⁸ selamet ve bereketin verildiği bu hayırlı neslin, uzun bir süre Allah’a iman ve itaatle yaşadığını bildirmektedir.⁶⁹

Allah onlardan sonra kendilerinden daha üstün imkânlarla sahip olan nesiller yarattı. Nitekim Hz. Hûd (a.s.), bu üstün meziyetleri Âd kavmine hatırlatarak şöyle hitap etmişti: “Düşünün ki O sizi, Nûh kavminden sonra onların yerine getirdi ve yaratılıştaki sizi onlardan üstün kıldı.”⁷⁰ Fakat halkı ona iman etmediği gibi azgınlaşarak zulme yöneldi. Hûd (a.s.) halife kılınma ilkesini hatırlatarak onları uyardı ve: “Eğer yüz çevirirseniz, şüphesiz ben size benimle gönderileni bildirdim. Rabbim sizden başka bir milleti yerinize getirebilir, O’na bir şey de yapamazsınız.”⁷¹ diyerek ilkeye dikkatlerini çekti. Ancak halkı inkâr etmeyi ve zulme yönelmeyi tercih etti.

Hız. Nûh’un ve Hız. Hûd’un kavimlerinin helâkinden sonra aynı yörede yaşayan insanlar uzun bir süre Allah’a iman ve itaat üzere yaşadı. Semûd kavminin hükümlerinde olduğu o toplum, zamanla servet ve nimetler sayesinde şımarı ve yoldan çıktı. Allah kendilerine Sâlih’i (a.s.) peygamber olarak gönderdi. O da Âd kavmine halife kılınan topluma şöyle seslendi: “Allah’ın sizi Ad milletinin yerine getirdiğini, ovalarında köşkler kurup dağlarında kayadan evler yonttuğunuz bu yeryüzüne yerleştirdiğini hatırlayın; Allah’ın nimetlerini anın, yeryüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmayın.”⁷² Burada Allah’ın, iyi toplumu yükseltip hâkim kılacağı, bozguncuları ise çökerteceği görülmektedir.

Kur’ân peş peşe yaşamış yukarıda belirtilen üç toplumun helâk edilmesinden sonra inanıp ıslah edici fiillerde bulunanların halife kılındığını bildirerek kıyamete kadar uygulanacak olan deveren yasasının hükmüne şöyle işaret etmektedir: “Allah, içinizden inanıp yararlı iş işleyenlere, kendilerinden öncekileri halife kıldığı gibi onları da yeryüzüne halife kılacağına, onlar için beğendiği dini, temelli yerleştireceğine, korkularını güvene çevireceğine dair

⁶⁶ İsfahânî, *Müfredât*, 293-294; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 9/82-84; İsmail Öztürk, *Kur’ân-ı Kerim’de Halife Kavramı* (Konya: Yüksek Lisans Tezi, 2006), 5-9.

⁶⁷ el-A`râf 7/169; Meryem 19/59.

⁶⁸ Yûnus 10/73.

⁶⁹ Hûd 11/48.

⁷⁰ el-A`râf 7/69.

⁷¹ Hûd 11/57.

⁷² el-A`râf 7/74.

söz vermiştir. ⁷³ Bu âyette, Allah'ın iman etmeyi ve topluma yönelik güzel işler yapmayı iktidara gelmek ve hâkimiyet kurmak için bir gerekçe kıldığı; mümin toplumu iktidara getirdikten sonra da düşmandan ve ekonomik sıkıntılardan koruyarak ona güven içinde bir hayat vaad ettiği görülmektedir.

“Varis olmak” ise mirasa sahip olmak demektir. Miras, birine, ölen bir yakınından kalan mal mülk, para veya servet; bir şeyin bir kişi veya topluluktan diğerine geçmesi anlamına gelmektedir.⁷⁴ Kur'ân'da Hz. Süleyman'ın Hz. Dâvûd'a varis olduğu ifade edilmektedir.⁷⁵ Ayrıca birkaç âyette helâk edilen toplumlardan müminlere kalan topraklar, yer altı ve yer üstü zenginlikler, mal ve servetler, miras kavramıyla ifade edilmektedir.⁷⁶ Buradan, iman eden iyi kişi ve toplumların kendilerinden önceki kâfir ve zalim toplumların iktidarına, imkân ve servetlerine varis kılınacakları ve onların servetlerini harcama yetkisi elde edecekleri anlaşılmaktadır.

2.2.1. İsrâiloğulları'nın Firavun'a varis kılınması

Tarihte halife kılınan kavimlerden biri de İsrâiloğulları'dır. Firavun, İsrâiloğulları'nın bir gün krallığını sona erdireceğine ve ülkesine hâkim olacağına inanıyordu. Hz. Mûsâ da, Allah'tan aldığı vahiyle Firavun karşısında zafer kazanacağını biliyordu.⁷⁷ Mûsâ (a.s.), İsrâiloğulları'nı imana ve kendisiyle birlikte hareket etmeye davet ederken Allah'ın onlarla ilgili şu muradından da haberdardı: “Biz, memlekette güçsüz sayılanlara iyilikte bulunmak, onları önderler kılmak, onları varis yapmak, memlekete yerleştirmek; Firavun, Hâmân ve her ikisinin askerlerine, endişe etmekte oldukları şeyleri göstermek istiyorduk.”⁷⁸ Hz. Mûsâ buhran içinde yaşamakta olan İsrâiloğulları'na da bu güzel geleceği şöyle müjdelemişti:

“Allah'tan yardım dileyin ve sabredin; yeryüzü şüphesiz Allah'ındır, kullarından dilemediğini ona mirasçı kılar; sonuç Allah'a karşı gelmekten sakınanlarındır.” dedi. Milleti: ‘Sen bize (peygamber olarak) gelmeden önce de geldikten sonra da bize işkence edildi.’ dedi. (Mûsâ): ‘Umulur ki Rabbiniz düşmanınızı helâk eder ve onların yerine sizi yeryüzüne hâkim kılar da nasıl hareket edeceğinize bakar.’ dedi.”⁷⁹

Hz. Mûsâ bu ifadesiyle istikbalin, inananların olacağına işaret etmişti. Nitekim sürecin nihâyetinde gözleri hırsla körelmiş olan Firavun ve yönetimi makamlarından, hazinelerden, bahçelerden, pınar başlarından, ekinlerden ve güzel konaklardan çıkarak Mısır'dan hicret eden İsrâiloğulları'nın peşine düştü.⁸⁰ Allah da yarılan Kızıldeniz'de hepsini boğdu.⁸¹ Bu akıbetten sonrası Kur'ân'da şöyle bildirilmektedir: “Hor görülen İsrâiloğulları'nı, bereketlendirdiğimiz yerin doğularına ve batularına mirasçı kıldık. Rabbinin İsrâiloğulları'na verdiği güzel söz, sabırlarına karşılık yerine geldi. Firavun ve milletinin yaptığını ve yükselttiklerini

⁷³ en-Nûr 24/55.

⁷⁴ İsfahânî, *Müfredât*, 863; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2/199-201.

⁷⁵ en-Neml 27/16.

⁷⁶ el-A`râf 7/128, 137; eş-Şuarâ 26/59; el-Kasas 28/5; el-Ahzâb 33/27; ed-Duhân 44/28.

⁷⁷ el-İsrâ 17/101-103.

⁷⁸ el-Kasas 28/5-6.

⁷⁹ el-A`râf 7/128-129. Benzer ifadeler için bk: el-İsrâ 17/103.

⁸⁰ eş-Şuarâ 26/57-58; ed-Duhân 44/24-27.

⁸¹ eş-Şuarâ 26/66.

yıktık.”⁸² Allah, İsrâiloğulları’na varis kılma vaadini böylece yerine getirdi. Küfrü tercih eden, kibrini, azgınlığını ve zulmünü sürdüren Firavun ve yönetimi ise deveren yasasına uygun olarak helâk oldu; bütün mülkleri de İsrâiloğulları’na miras kaldı.

Sonraki asırlarda Hz. Dâvûd, Filistin ile birlikte Ürdün ve Suriye’yi de fethetti. Kudüs’ü başşehir yaptı ve İsrâiloğulları’nın hükümranlığı Fırat kenarından Kızıldeniz kıyılarına kadar yayıldı.⁸³ Kur’ân bunu şöyle bildirmektedir: “*Ey Dâvûd! Seni şüphesiz yeryüzünde hükümrân kıldık, o halde insanlar arasında adaletle hükmet, hevese uyma!*”⁸⁴ Bu âyetten, iktidara geldikten sonra adaletle hükmedecek mümin bir toplumun hâkimiyetini sürdüreceği, hevesine uyması ve zulme yeltenmesi durumunda ise hâkimiyetini kaybedeceği anlaşılmaktadır.

2.2.2. Hz. Muhammed (s.a.v.) ile ümmetinin Kureyş’e, Yahudilere, Sâsânîlere ve Bizanslılara varis kılınması

Halife kılınmayla ilgili bir örnek de Hz. Muhammed (s.a.v.) ve ashabıdır. Kur’ân, müminlerle münkirler arasında bir deveren yasası olduğunu ilk muhataplarına şöyle duyurmaktadır:

*“Rabbin müstağni ve rahmet sahibidir. Dilerse, sizi başka bir milletin soyundan getirdiği gibi sizi yok eder, dilediğini yerinize getirir.”*⁸⁵

*“Ant olsun ki sizden önce nice nesilleri, peygamberleri onlara deliller getirmişken, haksızlık ederek inanmadıkları zaman yok etmiştik. İşte biz suçlu milleti böyle cezalandırırız. Sonra onların ardından, nasıl davranacağınıza bakmak için sizi yeryüzünde onların yerine geçirdik.”*⁸⁶

*“Verdikleriyle denemek için sizi yeryüzünün halifeleri kılan ve kiminizi kiminize derecelerle üstün yapan O’dur. Doğrusu Rabbinin cezalandırması süratlidir.”*⁸⁷

Farklı sûrelerde bulunan bu âyetler, inkârcı topluma ihtarda bulunmaktadır. Müslümanların da iman edip iyilik yaptıklarında önceki mümin ümmetler gibi münkirlerin topraklarına ve mülklerine varis kılınacaklarını haber vermektedir. Bu âyetlerin bildirdiği müjdeyi Hz. Muhammed (s.a.v.) Kureyş’in ileri gelenlerine şöyle haber vermiştir: “Eğer iman ederseniz Araplar size boyun eğecek, Acemlerin de her şeyleri ellerinize geçecektir.”⁸⁸ Başka zamanlarda ise Kısra ve Kayser’in hazinelerine sahip olacaklarını müjdelemiştir.⁸⁹ Ancak Kureyşli

⁸² el-A`râf 7/137. Ayrıca bk: eş-Şuarâ 26/59; ed-Duhân 44/28.

⁸³ Tevrât, II. Samuel, 8/3, 15; I. Tarihler, 18/3, 14.

⁸⁴ Sâd 38/26.

⁸⁵ el-En`âm 6/133.

⁸⁶ Yûnus 10/13-14.

⁸⁷ el-En`âm 6/165.

⁸⁸ İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed, *es-Sîre*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1978), 236-237; Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebevîyye*, thk. Mustafa es-Sakâ, İbrahim el-Enbârî ve Abdülhâfız eş-Şiblî (Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bânî el-Halebî ve Evlâdihi, 1955), 1/417; Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târihu’r-rusul ve’l-mulûk* (Beyrut: Dârü’t-Turâs, 1387), 2/324-325.

⁸⁹ İbn İshâk, *Sîre*, 138, 288.

müşrikler, Hz. Peygamber'in bu müjdesiyle, "Bunlar yeryüzünün krallarını, Kısra'nın mülküne konacaklardır."⁹⁰ diyerek alay etmişlerdir.

Medine döneminde de Hz. Muhammed'in (s.a.v.) bu vaadini sürdürdüğü ve Müslümanlara şöyle dediği görülmektedir:⁹¹ "Yemin ederim ki Kısra ile Kayser'in hazinelerini muhakkak Allah yolunda harcayacaksınız."⁹² "Mısır'ı fethedeceksiniz."⁹³

Hendek Savaşı günlerinde hendek kazılırken Hz. Peygamber (s.a.v.) çıkan beyaz ve sert bir kayayı kırdığı esnada çakan kıvılcımlar üzerine tekbirler getirmiş ve Hire, Medâin, Rûm ve San'â'nın fethedileceğinin kendisine bildirildiğini söylemiştir. Bunun üzerine münafıkların, "Muhammed, bir taraftan sizlere büyük müjdeler veriyor; kendisi Medine'de olduğu hâlde Hire ve Medâin'deki köşkleri gördüğünü söylüyor, diğer taraftan hendek kazmakla meşgulsünüz? Gelmekte olan düşman karşısına çıkmaktan bile acizsiniz!"⁹⁴ diyerek Müslümanlarla alay etmiştir. Düşman hendeklerin kenarına geldikten sonra münafıklardan Muattab b. Kuşeyr, "Muhammed bize Bizans ve Kısra hazinelerini vaad ediyordu ama bugün helaya bile güven içinde gidemiyoruz." dediğinde⁹⁵ şu âyet nazil olmuştur: "*Münafıklar ve kalplerinde hastalık olanlar: 'Allah ve Peygamberi bize sadece kuru vaadlerde bulundular.' diyorlardı.*"⁹⁶ Ancak müşriklerin ve münafıkların inanmadığı müjdeler çok kısa zamanda gerçeğe dönüşmüştü. Gelen müşrik ordusu dağılıp geri gitmiş; ihanet eden Yahudilerin kaleleri kuşatılmış, erkekleri öldürülmüş, kadınları ve çocukları Müslümanlara köle ve cariye; kaleleri, evleri ve bahçeleri ise ganimet ve miras olarak kalmıştı. Kur'an bu sonucu şöyle bildirmektedir: "*Yerlerini, yurtlarını, mallarını ve henüz ayağınızı dahi basmadığınız yerleri Allah size miras olarak verdi.*"⁹⁷

Hicretin 16. yılında ise Kısra'nın Medâin'deki Beyaz Saray'ı Müslümanların eline geçince orduda bulunan ashaptan Dırâr b. Hattâb (r.a.): "Allahu ekber, Kısra'nın Beyaz Sarayı! İşte bu, Allah ve Resûlü'nün bize vaad ettiği şeydir." diyerek tekbir getirmişti.⁹⁸ Haber Medine'ye ulaştığında Hz. Ömer minbere çıkarak bir konuşma yapmıştı. Allah'ın Hz. Peygamber'e verdiği sözünün yerine geldiğini, İslâm'ın bütün dinlere galip geldiğini ve inkârcıların mülklerinin, servet ve saraylarının Müslümanlara miras kaldığını haber vermişti. İnsanlara Allah'ın dinine sıkı sıkıya tutunmayı, onu değiştirmemeyi ve tahrif etmemeyi öğütlemişti. Aksi hâlde kendilerinin de servetlerini başkalarına miras bırakacaklarını hatırlatmıştı.⁹⁹

⁹⁰ Ebü'l-Hasen İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmîrî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997), 1/688.

⁹¹ İbn İshâk, *Sîre*, 291.

⁹² Buhârî, "Menâkıb", 122-123.

⁹³ Müslim b. el-Haccâc, *el-Müsnedü's-sahîb*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), "Fezilailu's-Sahabe", 226-227.

⁹⁴ Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmud Şehâte (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1423), 3/477-478; Ebü Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî, *el-Megâzî*, thk. M. Cons (Beyrut: Dârü'l-Âlemi, 1989), 2/449; İbn Hişâm, *Sîre*, 2/222.

⁹⁵ Mukâtil, *Tefsîr*, 3/478; İbn Hişâm, *Sîre*, 2/222.

⁹⁶ el-Ahzâb 33/12.

⁹⁷ el-Ahzâb 33/27.

⁹⁸ Taberî, *Târibu'r-rusul*, 4/8.

⁹⁹ Taberî, *Târibu'r-rusul*, 4/173.

Medâin fethinden sonra Kısra'nın hazineleri Medine'ye getirildiğinde ilginç bir hadise yaşanmıştır. Hz. Ömer (r.a.) ganimetleri dağıtırken, hicret yolculuğunda Hz. Peygamber'i (s.a.v.) yakalamak için peşlerine takılmış olan Suraka (r.a.) o esnada orada oturuyormuş. Hz. Ömer (r.a.), Kısra'nın kaftanının uzun olduğunu görünce yapılı ve uzun boylu olan Süraka'ya: "Kalk da giy bunu!" demiş, o da kalkıp giymiştir. Süraka, Kısra'nın bileziklerini bileğine takınca birden, "Allâhu Ekber!" deyip duygulanmış, gözlerinden yaş akmış ve şu hatırasını anlatmıştır: "Hicret zamanında Allah Resûlü'yle Hz. Ebû Bekir'i yakalamak için peşlerine düştüğümde Resulullah bana: 'Süraka! Kollarına Kısra'nın bileziklerini takmış olduğunu görür gibiyim!' buyurdu."¹⁰⁰

Hicretten kısa bir zaman sonra Müslümanlar, ihanet eden bütün Yahudilerin Medine'deki mülklerine, Mekke'yi fethederek Kureyşlilerin topraklarına varis olmuşlardır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra da Arap Yarımadası'nın dışına çıkmış, Sâsânî hâkimiyetine son vermiş, Irak ve İran mülklerini miras ve ganimet almışlardır. Aynı zamanda Bizanslıları mağlup ederek Ürdün, Şam ve Mısır diyarlarına varis olmuşlardır. Böylece şu âyetin hükmü gerçekleşmiştir:

*"İnkâr edenler, peygamberlerine: 'Ya bizim dinimize dönersiniz ya da sizi memleketimizden çıkarırız.' dediler. Rableri peygamberlere, 'Biz, haksızlık edenleri yok edeceğiz, onlardan sonra yeryüzüne sizi yerleştireceğiz. Bu, makamımdan ve tehdidimden korkanlar içindir.' diye vahyetti. Peygamberler yardım istedi ve her inatçı zorba hüsrana uğradı."*¹⁰¹

Allah'ın tarih boyunca bütün peygamberlere müjdelediği ve uyguladığı bu yasanın hükmü tecelli etmiş, güzel sonuca Müslümanlar da ulaşmıştır.

Kur'an'da aktarılan istihlâf ve varis kılma örnekleri incelendiğinde toplumlarla ilgili önemli bazı ortak noktalar göze çarpmaktadır. Nûh, Hûd ve Sâlih peygamberlerin (a.s.) halklarının, Firavun krallığının, Câlût ile ordusunun ve Kureyşlilerin, Yahudilerin, Sâsânîlerin ve Bizanslıların siyasi, ekonomik ve askeri açıdan çok güçlü, mamur ve müreffeh oldukları, kibirlenip kendilerini yenilmez kabul ettikleri görülmektedir. Hepsinin, sahip oldukları imkânlarla şımardıkları, zayıfları ezdikleri, peygamberi ve inananları küçümseyip hafife aldıkları anlaşılmaktadır. Buna rağmen peygamberlerin ve müminlerin, muhataplarının siyasi, ekonomik ve askeri güçlerinden çekinmedikleri, Allah'ın kendilerini halife ve varis kılma müjdesine inandıkları, Allah'a güvendikleri, inkârcıların alaylarına ve tahriklerine aldırış etmedikleri; bazılarında fikrî bazılarında fiili olarak yaşanan çetin mücadelelerin sonucunda Allah'ın onlara verdiği sözü yerine getirerek doğal afetlerle veya müminlere bahşettiği zaferlerle düşmanlarının hükümranlılığına son verdiği; maddi ve manevi bütün imkân ve servetlerine müminleri varis kıldığı görülmektedir. Müminlerin güçsüz iken ilâhî yardım ve zaferlerle yükselişe geçtikleri anlaşılmaktadır. Tevrat'ta, Zebur'da ve Kur'an'da yazılı olan, "*Yeryüzüne*

¹⁰⁰ İbn Abdî'l-Berr, Yûsuf b. Abdillâh, *el-İstiâb fî ma'rifeti'l-ashâb* (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1992), 2/581; İbnu'l-Esîr, Ebû'l-Hasen Ali b. Ebû'l-Kerem, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sababe*, thk. Ali Muhammed Muavvîd-Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd (Dârü'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1994), 2/411-412.

¹⁰¹ İbrâhîm 14/13-15.

ancak iyi kullarım mirasçı olacak."¹⁰² yasa gereği iyiler galip gelmişlerdir. Ve, "Önceki sahiplerinden sonra yeryüzüne vâris olanlara hâlâ şu gerçek belli olmadı mı ki: Eğer biz dileydik onları da günahlarından dolayı musibetlere uğrattık!"¹⁰³ âyetinin haber verdiği yasanın hükmü tarihi süreç içinde sürekli uygulanagelmıştır.

Kur'an'ın kıssaları ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) hayatı incelendiğinde Allah'ın sözünü tuttuğu ve dininin ve elçilerinin üstün geldiği, tevhidin yeryüzüne kök saldıdığı, kâfir ve müşriklerin mağlup olduğu, inançlarının etkisini yitirdiği görülmektedir. Müminlerin, Allah'a yaptıkları çağrılarda samimi olurlarsa bir yasa olarak zaferin ve üstünlüğün mutlaka gerçekleşeceği anlaşılmaktadır. Bu, yıldızların ve gezegenlerin yörüngelerinde hiç şaşmadan döndüğü, gece ile gündüzün birbirini izlediği, yağmur alan ölü topraktan hayat fişkırdığı, yerin çekim kuvveti olduğu gibi ilâhî bir kanundur.¹⁰⁴

2.3. Hâkimiyetin el değiştirmesiyle gerçekleşen toplumsal yükselme

Toplumsal değişmelerin önemli şekillerinden biri de iktidarın el değiştirmesidir. Bununla yönetim, bir kesimden başkasına geçmektedir. Bu hususta Kur'an'da geçen kavramlardan biri de temkîndir. Kelime, sahip olmak, hâkim olmak, zafer kazanmak, yerleşmek, sultanın katında değerli olmak manalarına gelmektedir.¹⁰⁵ Terim olarak ise bir yere veya ülkeye yerleşerek orayı hâkimiyetine almak anlamındadır.¹⁰⁶ Kavram, Kur'an'da iktidar, hükümranlık,¹⁰⁷ makam, mevki,¹⁰⁸ dinin yerleşmesi ve egemen kılınması,¹⁰⁹ zafer,¹¹⁰ uygun ortam oluşturma¹¹¹ ve bir yere yerleştirme¹¹² manalarında geçmektedir.

Kur'an'da Allah'ın, Hz. Hûd'un kavmini, Hz. Yûsuf'u, Zülkarneyn'i ve başka kimse-leri yeryüzüne hâkim kılması "mekkennâ fi'l-ard" tabiriyle ifade edilmekte ve bu sayede onlara bolluk ve bereket verildiği belirtilmektedir.¹¹³ Allah'ın verdiği imkânlarla iktidara gelme ise şöyle zikredilmektedir: "Onlardan önce nice nesilleri yok ettiğimizi görmediler mi? Onları, sizi hükümran kılmadığımız bir şekilde yeryüzüne hâkim kılmış, onlar için gökten bol yağmur yağdırmış, altlarından ırmaklar akıtmıştık."¹¹⁴

Bir âyette ise iktidara gelenlerin yapması gerekenler, "Onlar (o müminler) ki eğer kendilerine yeryüzünde iktidar verirsek namazı kılarlar, zekâtı verirler, iyiliği emrederler, kötülüğü yasaklarlar."¹¹⁵ şeklinde sıralanmaktadır. Allah bu âyette müminlerin iktidar gücü-

¹⁰² el-Enbiyâ 21/105.

¹⁰³ el-A`râf 7/100.

¹⁰⁴ Seyyid Kutub, *Fi Zilâli'l-Kur'an* (Beyrut: Dârü's-Şark, 1412), 5/3001.

¹⁰⁵ Cevherî, *Sihâb*, 6/2205; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 13/413-414.

¹⁰⁶ Ahmed b. Hemdân b. Muhammed eş-Şehrî, *Avâmîlu'n-nasri ve't-temkîn fi de'avâti'mürselîn* (Suudi Arabistan, Vezâretü'l-Evkâf, ts.), 10-13.

¹⁰⁷ el-Kehf 18/84; el-Hac 22/41; Yûsuf 12/56.

¹⁰⁸ Yûsuf 12/54; Tevrât, Tekvîr 20.

¹⁰⁹ en-Nûr 24/55.

¹¹⁰ el-Enfâl 8/71.

¹¹¹ el-Kasas 57; Yûsuf 12/21.

¹¹² el-Mürselât 77/20-21.

¹¹³ el-En`âm 6/6; el-A`râf 7/10; Yûsuf 12/56; el-Kehf 18/84, 95; el-Hac 22/41; el-Ahkâf 46/26.

¹¹⁴ el-En`âm 6/6.

¹¹⁵ el-Hac 22/41.

nü iyiliğin yaygınlaşmasında ve kötülüğün önlenmesinde kullanmaları gerektiğini öğretmektedir. Allah, sünnetullah gereği kendi dinine yardım eden, iyilikleri yaygınlaştırmaya ve kötülükleri engellemeye çalışan toplumlara zafer bahşedip onları iktidara getirmekte, kendi dinini o coğrafyada muktedir kılmakta, devletin gücünü ilâhî hükümlerin uygulanmasına sunmaktadır. Allah mümin toplumu yeryüzüne hâkim kıldıktan sonra ondan hakkı ve adaleti uygulamasını ve bu uğurda mallarını harcamasını istemektedir.¹¹⁶ Allah, İslâm dini uğrunda yapılan harcamaları kendisine verilmiş borçlar olarak kabul edeceğini ve karşılığında da dünyada ve ahirette bolca mükâfat vereceğini bildirmektedir.¹¹⁷

3. Toplumsal yükselmenin veya onu kalıcı kılmanın yolları

Kur'ân, Allah'ın toplumlara nimet vermesinin veya onu artırmasının gerekçelerini de ortaya koymaktadır. Bazı peygamber kıssalarında bu prensiplerin peygamberlerin diliyle toplumlara haber verildiği görülmektedir. Bazı âyetlerde kimi davranışların nimet verme ve artırma sebebi olduğu ifade edilmektedir.

3.1. İman etmek

Allah'ın iman edenlere bol nimet vereceği bazı âyetlerde bildirilmektedir. “Emn” kökünden türeyen “îmân”, doğruluğuna güvendiği, yalan söylemeyeceğinden emin olduğu kişinin verdiği habere inanmak, onu tasdik etmek anlamına gelmektedir.¹¹⁸ İman, aklî ve hissî algıların karşılıklı etkileşiminden doğmakta;¹¹⁹ benimseme, güvenme duygusu, mantık ve gözlemlerle desteklenerek derinlik kazanmaktadır.¹²⁰ Kavram Kur'ân'da inanç ve akideyi ifade etmek için şöyle geçmektedir: “*Ey iman edenler! Allah'a, Peygamberine, Peygamberine indirdiği Kitap'a ve daha önce indirdiği Kitap'a inanmakta sebat gösterin. Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve ahiret gününü inkâr ederse, şüphesiz derin bir sapıklığa sapmıştır.*”¹²¹ Bu âyette somut olarak beraber yaşadıkları ve yalanına şahit olmadıkları peygambere güvenerek ona ve onun verdiği haberlere iman edilmesi istenmektedir. İman, karşılıkine ve karşılıkine de kendisine güven vermesini ihtiva etmektedir.¹²²

İman, Allah'a ve O'nun peygamberine inanmak, onlardan gelen sözlere ve verilen vadelere güvenmektir. Bunun içinde ahiretin varlığına ve orada dünya hayatında yapılan her eylemin hesabını vermeyi kabul etmek de vardır. İnsanların, hayvanların ve kâinattaki her varlığın faydasına yönelik yapılan her fiilin ödülünü ahirette alacağına; zararına işlenen her davranışın ise cezasını bulacağına dair iman, bireyi ve toplumu erdemli ve ahlaklı bir hayat sürmeye sevk edebilecektir. Bu inanç da toplumsal barışın ve güvenin tesisini sağlayacaktır. Bu manadaki imanda, bir yönüyle Allah'a ve O'nun vaad ettiklerine inanmak ve güvenmek varken diğer yönüyle de başta insanlar olmak üzere bütün mahlûkata, sahibi olan Allah'ı dik-

¹¹⁶ el-Hadîd 57/7, 10.

¹¹⁷ el-Bakara 2/245; el-Mâide 5/12; el-Hadîd 57/11, 18; et-Tegâbûn 64/17; el-Müzzemmil 73/20.

¹¹⁸ Taberî, *Câmin'l-beyân*, 1/234-235; Mâturîdî, *Te'vilât*, 1/373; İsfahânî, *Müfredât*, 91.

¹¹⁹ Fussilet 41/53.

¹²⁰ Ali Köse, “İmân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22/214.

¹²¹ en-Nisâ 4/136.

¹²² Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an bakâ'iki gavâmidi't-tenzîl ve 'uyûmi'l-ekâvîl fî vücûbi't-te'vîl* (Beyrut: Dârü'l-Kutubî'l-Arabî, 1987), 1/38.

kate olarak güven vermek söz konusudur. Bu anlamdaki iman, bütün kötülüklerin kaynağı olan küfrün karşıtıdır. Zira küfür Allah'ı yok saymak ve ahiretin, hesap vermenin, cennet ve cehennem varlığını inkâr etmektir. Bu da güçlülerin hesapsız ve pervasız davranmasına; haklının değil, haksız bile olsa güçlüünün korunmasını sağlayan zalimce bir düzene sebep olmaktadır. Tıpkı cahiliye dönemindeki, “Zalim de olsa mazlum da olsa kardeşine (kavimdaşına) yardım et.”¹²³ anlayışını topluma egemen kılmakta; zalimin daha zalim, mazlumun daha mağdur olmasını sağlamaktadır.

İnanmanın zıddı olan başka bir fiil ise “yalanlama” manasına gelen “tekziptir”.¹²⁴ Yalanlama kâfir ve müşriklerin peygamberler karşısındaki genel tutumudur. Münafıkların “ihânet ve ikircikli tutumları” ise güvenmenin zıddıdır.¹²⁵ İman ve tasdik fitrat yasasına uygun olan tutumlardır ve toplumları yükseltmektedir. Tekzip ve ikircikli tutumlar ise güven yasasına aykırıdır ve toplumu çöküşe sürüklemektedir.

3.2.İstiğfârda bulunmak

Örtmek manasındaki “ğ-f-r” kökünden türeyen “istiğfâr”, kulun kendisine azap edilmemesi için Allah'a yönelerek söz ve eylemleriyle talepte bulunmasıdır. İstiğfâr, kişinin ve toplumun geçmişte işlediği suç ve günah olan eylemlerden pişmanlık duyup onları terk etmesi, hak sahiplerine haklarını iade etmesidir.¹²⁶ Kur'ân'da Allah'ın, rahmeti sebebiyle her topluma peygamber gönderdiği, azap indirilmeden insanları iman etmeye ve istiğfârda bulunmaya davet ettiği,¹²⁷ kendilerine düzelme süresi verdiği,¹²⁸ cezalandırmada çabuk davranmadığı;¹²⁹ toplumların planlanan eceli müsemmayâ kadar yaşadıkları haber verilmektedir.¹³⁰

İstiğfâr, kendisini Allah karşısında sorumlu görmek, hesaba çekileceğini idrak etmek ve sorguya çekilmeden önce hatasında dönüp af dilemektir. İstiğfâr, “istiğnâ” ve “istikbâr” kavramlarının zıddıdır. İman ettikten sonra bireylerin ve toplumların inançlarındaki bozulmalar ve sapmalar, “şirk”, “küfür” ve “nifak”la; davranışlarla ilgili sapmalar ise “istiğnâ” ve “istikbâr”la açığa çıkmaktadır. Küfür ve şirk, istikbâr ve istiğnâ duyguların; tekebbür ve istiğnâ ise bireysel ve toplumsal haddi aşma, azgınlık ve zulüm gibi toplumsal haksızlıkların temelini oluşturmaktadır.¹³¹

“Ğ-n-y” kökünden gelen “istiğnâ” ihtiyaç hissetmemek, kendisini zengin addetmek anlamına gelmektedir.¹³² İhtiyaçtan beri manasındaki istiğnâ, yaptığı her işte kendisini mutlak anlamda serbest addeden ve tamamıyla bağımsız olan bir kişinin tutumunu anlatmaktadır.

¹²³ Ebû Ubeydi'l-Kâsım b. Selâm el-Horasânî el-Hirevî, *el-Emsâl*, thk. Abdulmecid Kadamış (Dârü'l-Memûn li't-Turâs, 1980), 142, 181; el-Müfaddal b. Seleme b. Âsım, *el-Fâbir*, thk. Abdulalim et-Tahâvî (Dârü İhyâi Kutubi'l-Arabî, 1380), 147-149.

¹²⁴ Mâturîdî, *Tevîlât*, 1/373.

¹²⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 13/24.

¹²⁶ İsfahânî, *Müfredât*, 609; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 5/25-26; Muhammed Heysur, *Medeniyetlerin Yükselişi ve Çöküşünde Kur'an Yasaları*, trc. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2014), 38.

¹²⁷ İbrâhîm 14/10; el-Kasas 28/59; Nûh 71/3-4.

¹²⁸ el-Ankebût 29/50-54; el-Hac 22/44.

¹²⁹ el-Müzzemmil 73/11; et-Târık, 86/17.

¹³⁰ el-Enfâl 8/32-33; Hûd 11/3.

¹³¹ Hanifi İnce, *Kur'an'da İnanç Tercihlerinin Toplumsal Değişime Etkisi* (Elazığ: Doktora Tezi, 2019), 209.

¹³² Abese 80/5; el-Leyl 92/8; el-Alak 97/7.

Kişinin kendisine yeterli olduğunu varsayması, kendi gücüne sınırsız derecede güven duyması, insanın yaratılmış olduğu hakikatının inkârını imâ ettiği için bariz bir küstahlık ve yanılğı hâlini teşkil etmektedir.¹³³ Bu psikolojide olan kişi ve toplum, azar; Allah'a ve başka insanlara muhtaç olmadığı vehmine kapılarak herkesi küçümsemeye yeltenir.¹³⁴ Nitekim helâk edilen kavimlerle müşrik Kureyşlilerin kendilerine ve kabilelerine aşırı güvendikleri ve istiğnâ hâlinde oldukları görülmektedir.¹³⁵ Kur'ân, şımarıklıkları sebebiyle kendilerini zengin, Allah'ı fakir sanan zümrelerin olduğunu zikretmektedir.¹³⁶ Medineli bir hahamın, "Bizim Allah'a ihtiyacımız yok ama O'nun bize var. O'nun bize yalvardığı gibi O'na yalvarmayız. O'ndan zenginiz."¹³⁷ demesi bunun örneklerinden biridir.

"İstikbâr" ise tevazuun karşıtı olan "k-b-r" kökünden türemektedir. "İstekbera" fiili, kendi arzularına göre hareket ederek peygamberlere karşı büyülenen, onları yalanlayan ve hatta bazılarını öldüren İsrâiloğulları'nı nitelemekte;¹³⁸ Firavun ve yönetiminin büyülenmeleri ve küstahça tavırları¹³⁹ ile kâfirlerin büyülenerek peygamberleri yalanlamalarını, Allah'ın mucizelerini yok saymalarını ifade etmektedir.¹⁴⁰ Bu tavrın en tipik örneğini Firavun'un şu ifadelerinde görmek mümkündür: "*Firavun: Ey ileri gelenler! Sizin benden başka bir ilâhınız mı var? Ey Hâmân! Haydi, benim için çamur üzerine ateş yak (ve tuğla imal et), bana bir kule yap ki Musa'nın tanrısına çıkayım; ama biliyorum ki Mûsâ, kesinlikle yalan söyleyenlerdendir, dedi.*"¹⁴¹ Bu tavır, tekebbürün zirvesini oluşturmaktadır.

"Tekebbür", büyülenmek, böbürlenmek, başkalarını küçük görmek, şımarık, kibirlenip kabarmak, hoyratça ve küstahça davranmak demektir. "İstikbâr" ise kişinin sahip olmadığı mezziyetlerle övünerek kendisini olduğundan farklı göstermeye çalışması, inatlaşarak hakkı reddetmesidir. Kibirlenen kimseye "müstekbir" veya "mütekebbir" denilir.¹⁴² Müstekbir, aşırı derecede büyülenmesi sebebiyle hesaba çekilmeyi, cenneti ve cehennemi kabul etmemektedir.¹⁴³

Toplumlar askeri, ekonomik, bilim, mimari, sanat ve kültür bakımından yüksek seviyeye ulaştıklarında istiğnâ ve istikbâr sarmalına girmektedir. Bu nokta, refah ve lüks sevdasının toplumu sardığı, helal haram ayırımı yapılmaksızın ona ulaşma yollarının mubah görülüşü, ahlaki bozulmanın yaygınlaştığı, kibrin, özgüvenin ve küstahlığın zirveye çıktığı, insanla-

¹³³ İzutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, 137, 204.

¹³⁴ Abdulhamid, *İslâm ve Toplumsal Kalkınma*, 4; Seyyid Sancak, *Süreç, Yapılaşma ve Model Bağlamında Kur'ân'da Firavun Tıpolojisi* (İstanbul: Doktora Tezi, 2014), 29.

¹³⁵ İzutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, 137.

¹³⁶ Âl-i İmrân 3/181.

¹³⁷ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/558-559; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 7/441-442.

¹³⁸ el-Bakara 2/87.

¹³⁹ el-A`râf 7/133; Yûnus 10/75; el-Mü'minûn 23/46; el-Kasas 28/39; el-Ankebût 29/39;

¹⁴⁰ en-Nisâ 4/173; el-A`râf 7/36, 40, 75, 76, 88; el-Furkân 25/21; Sebe 34/31-33; ez-Zümer 39/59; el-Mü'min 40/47-48; Fussilet 41/15, 38; el-Câsiye 45/31; el-Ahkâf 46/10-11; Nûh 71/7; el-Müddessir 74/23.

¹⁴¹ el-Kasas 28/38.

¹⁴² İsfahânî, *Müjredât*, 696-698; Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 3/343-344; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 5/125-126, 129; İzutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, 67/93; Çağrı, "Kibir", 25/562; Bekir Topaloğlu, "Müstekbir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/138.

¹⁴³ İzutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, 161

rın kendisini Allah'a karşı muhtaç hissetmediği, O'na hesap vermeyi önemsemediği, O'nun emirlerini hafife aldığı, zulmün yaygınlaştığı ve çöküşün başladığı yerdir.¹⁴⁴

Allah, kişinin ve toplumun başarıyı kendisinde görüp tekebbüre kapılmasını önlemek için şükretmesini; kul olduğunu hissettirmek amacıyla da kendisini sürekli kontrolden geçirmesini, suç işlediğinde veya hata yaptığında Allah'a hesap vereceği bilinciyle kötü davranışlarından vazgeçip kendisini düzeltmesini ve yaptığının affı için de Allah'a istiğfârda bulunmasını emretmiştir. Bu nedenle Allah, İslam'ın yeryüzüne yayılıp Arap Yarımadası'nda hâkimiyet kurmasından sonra Hz. Muhammed'e (sav) de sabah-akşam Rabbini överek tesbih etmesini,¹⁴⁵ hamd etmesini, tevbe ve istiğfârda bulunmasını istemiştir.¹⁴⁶

İstiğfârda bulunmak, bireyin ve toplumun cezalandırılmasına ve helâk edilmesine de mani olmaktadır. Kur'ân'da Hz. Yûnus'un istiğfâr ettiği için balığın karnından kurtarıldığı;¹⁴⁷ Hz. Peygamber'in aralarında olduğu ve içlerinde istiğfâr edenler bulunduğu sürece Mekkelilere dünyada azap edilmeyeceği bildirilmiştir.¹⁴⁸ Hz. Sâlih'in Semûd halkına, "*Allah'a iman edin, işlediğiniz suçlar ve günahlar nedeniyle istiğfârda bulunup O'ndan af dileyin*" şeklindeki öğütlerini dinlemediği ve azgınlıkta ısrar edip zulmetmeye devam ettiği ve mucize deveyi öldürdüğü için helâk edildiği belirtilmektedir.¹⁴⁹ Hûd (a.s.) da Âd kavmine istiğfâr etmeyi şöyle tavsiye etmiştir: "*Ey milletim! Rabbinizden mağfiret dileyin, sonra O'na tevbe edin ki size gökten bol bol yağmur göndersin, kuvvetinize kuvvet katsın; suçlular olarak yüz çevirmeyin.*"¹⁵⁰ Her iki kavme de peygamberleri, iman etmenin, tevbe ve istiğfârda bulunmanın bolluk ve berekete, mal ve nüfus artışına vesile olacağını, sulanabilen bağ ve bahçelere sahip kılacağını yani nicel güç artışına sebep olacağını belirtmişlerdir. Âyetler ekonomik ve askeri güce kavuşmanın iman ve istiğfâr etmekten geçeceğini ifade etmektedir.

Kur'ân; mal, makam ve gücün münkirleri azdırdığını, başkalarına karşı tekebbüre sevk ettiğini örneklerle açıklamıştır. Bunun aksine imanın etkisiyle olgunlaşmış kişilerde bu imkânların, şükre vesile olduğunu, bunların toplumun faydasına kullanıldığını ve bu sayede toplumu yükselttiğini ortaya koymuştur. Kendilerini müstağni görüp bu imkânlarla şımaran, kendilerini karşı konulmaz sanan ve zulme yeltenen toplumların azaba uğrayarak çöküş yaşadığını veya helâk olduğunu belirtmiştir.

Kur'ân, birçok peygamber kıssasında nimetlerin kıymetini bilip mütevazı davrananlara, imanda sebat edenlere, kul olduklarının farkında olarak hata yaptıklarında Allah'a hesap vereceklerini bilip sık sık istiğfârda bulunanlara, şükredenlere ve salih amel işleyenlere ise Allah'ın nimetleri artırdığını ve peygamberlerin bunu ümmetlerine tebliğ ettiğini ifade etmektedir. Kur'ân'ın muhataplarına da bu ilke şöyle haber verilmektedir: "*Şâyet doğru yola girmiş olsalardı, onları bu hususta denememiz için onlara bol su içerirdik; kim Rabbini anmaktan*

¹⁴⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 210; Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *et-Tibri'l-Mesbûk fî nasîhati'l-mülûk* (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1988/1409), 78; Le Bon, *es-Sünenü'n-nefsiyye lîtetavvuri'l-ümem*, 83.

¹⁴⁵ el-Mü'min 40/55-56.

¹⁴⁶ en-Nasr, 110/1-3.

¹⁴⁷ es-Sâffât 37/143-144; el-Kalem 68/48-49.

¹⁴⁸ el-Enfâl 8/33; Buhârî, "Tefsir", 169-170.

¹⁴⁹ el-A'râf 7/79; Hûd 11/61-63.

¹⁵⁰ Hûd 11/52.

yüz çevirirse, Rabbi onu gittikçe artan bir azaba uğratar.”¹⁵¹ Âyette ifade edilen istikamet üzere yaşamak, sırât-ı müstakim üzere hayat sürmek, varlıkların haklarına riayet etmek, Allah’ın koyduğu sınırlara uygun yaşamak ve dürüst davranmaktır.

Bu yasadan haberdar olan Nûh (a.s.), münkir ve zalim olan kavmine şöyle seslenmiştir: “Rabbinizden bağışlanma dileyin; doğrusu O, çok bağışlayandır. Size gökten bol bol yağmur indirsün. Sizi, mallar ve oğullarla desteklesin; sizin için bahçeler var etsin, ırmaklar akıtsın.”¹⁵² “Rabbinizden mağfiret dileyin ve O’na tevbe edin ki belli bir süreye kadar sizi güzelce geçindirsün.”¹⁵³ Bu âyetler, kötülüklerden vazgeçip Allah’tan bağışlanma dilemenin, bol yağmurların yağmasına, bolluğa, güç ve kuvvetin artmasına ve toplumun ömrünün uzamasına vesile olacağını ifade etmektedir. Günah ve suçlarda ısrar etmenin, zulüm ve kötülükleri sürdürmenin ise ekonomik sıkıntıya sürükleyeceği, helâkin ise insanların normal ecelinden önce gerçekleşeceği uyarısında bulunmaktadır.

3.3.Şükretmek

“Ş-k-r” kökünden gelen “şükür”, yapılan iyilik ve ihsan karşılığında iyilik yapana karşı gönülden şükran hissetmek, bunu dil ile ifade etmek ve davranışlarla da yansıtmaktır.¹⁵⁴ Kişinin ve toplumun sahip olduğu nimetlerin sahibini bilmesi, ona borçlu olduğu bilincinde olması ve O’na kalbiyle ve diliyle teşekkürde bulunması demektir.

Kur’ân, şükretmenin nimetleri artırdığını haber vermektedir. Hz. Mûsâ’nın (a.s.) İsrâiloğulları’na hitabındaki ifadesi bu ilâhî prensibi şöyle haber vermektedir: “Hatırlayın ki Rabbiniz size: ‘Eğer şükrederseniz, elbette size (nimetimi) artıracam ve eğer nankörlük ederseniz, hiç şüphesiz azabım çok şiddetlidir!’ diye bildirmişti.”¹⁵⁵ Burada Allah, iman, salih amel ve nimete şükretmenin daha önce verilmiş olan nimetleri artıracığını; nankörlüğün ise çetin azaba yol açacağını vaad etmektedir. Bu âyetteki “şiddetli azap” ahiret azabı olarak tefsir edilmiş¹⁵⁶ olsa da bunun hem ahiret azabı hem de dünyadaki hayat darlığı ve meşakkatler olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü şükürsüzlük, nimetin sahibini dikkate almadan müsrifçe, hoyratça ve sorumsuzca bir tüketime kapı aralamaktadır. İstiğnaya sebep olmakta ve “mal benim, gönlümce harcarım” küstahlığına sürüklenmektedir.

Ayrıca şükür, anne-baba başta olmak üzere her tür iyilik yapan kimselere karşı şükran duygusu beslemeyi ifade etmektedir.¹⁵⁷ Böyle şükretmek, kişiye ve topluma eldeki nimetlerin sahibine karşı borçlu olma inancı ve O’na karşı sorumluluk bilinci kazandırmaktadır. Bu da istiğnâ ve kibir duygularını azaltmakta; tevazuya, iyilik yaparak ihtiyaç sahiplerinden nimetleri esirgememeye ve toplumsal bütünleşmeye zemin hazırlamakta; kıskançlığın, aç gözlülüğün, üretimden son tüketiciye varana kadarki süreçlerde yaşanan her türlü hırsızlığın ve ticari ha-

¹⁵¹ el-Cin 72/16-17.

¹⁵² Nûh 71/10-12.

¹⁵³ Hûd 11/3; Nûh 71/3-4.

¹⁵⁴ Cevherî, *Sihâb*, 2/702; İsfahânî, *Müfredât*, 461-462; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 4/423-424.

¹⁵⁵ İbrâhîm 14/7.

¹⁵⁶ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 16/526-527; Mâturîdî, *Tevîlât*, 6/365-366; Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/541.

¹⁵⁷ Lokmân 31/12, 14.

yattaki hilelerin azalmasına sebep olmaktadır. Bu sayede oluşan güven ortamı da toplumsal dayanışmayı ve ekonomik canlanmayı sağlamaktadır.

3.4.Salih amel işlemek

Kur'ân, topluma yararlı olan eylemleri “salih amel” olarak nitelemektedir. “S-l-h” kökünden gelen “sâlihât”; onaran, tamir eden, düzelten, insanlar arasındaki nefreti gideren, sevgi ve muhabbeti yerleştiren ve geliştiren her tür davranışa denilmektedir.¹⁵⁸ Sâlih amel işlemek ise ıslah etmek, iyileştirmek, geliştirmek ve güzelleştirmek anlamına gelmektedir.

Kur'ân'da “iman eden, salih amel işleyen, hakkı ve sabrı tavsiye edenlerin” çoğunlukta olduğu toplumların kayba ve ziyana uğramayacağı belirtilmektedir.¹⁵⁹ Bu ilkenin Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ümmetine de bildirildiği şöyle zikredilmektedir: “Eğer onlar Tevrât'ı, İncil'i ve Rablerinden kendilerine indirilen Kur'ân'ı gereğince uygulasalardı, her yönden nimete ermiş olurlardı. İçlerinde orta yolu tutan bir zümre vardı, çoğunun işledikleri ise kötü idi.”¹⁶⁰ Görüldüğü gibi Kur'ân, Tevrât, İncil ve Kur'ân'da emredilen hükümlere riayet etmenin toplumların nimetlere ve refaha kavuşmasına sebep olacağını açıkça haber vermektedir. Aksi hâlde ise nimetleri yitireceklerini şöyle hatırlatmaktadır:

*“Allah size güven ve huzur içinde olan bir kasabayı misal verir: Her taraftan oraya bolca rızık geliyordu. Ama Allah'ın nimetlerine nankörlük ettiler; bu yüzden Allah onlara yaptıklarına karşılık açlık ve korku belasını tattırdı.”*¹⁶¹

Âyet iman etmenin toplumda güveni ve huzuru sağladığını, toplumsal refahı gerçekleştirdiğini bildirmektedir. Zira iman, yapılan her kötülüğün hesabını Allah'ın soracağı şuuru kazandırmaktadır. Bu da ferdi ve toplumu diğer insanlara, hatta bütün canlılara karşı daha dikkatli davranmaya, haklarına riayet etmeye sevk etmektedir. Kötülüklerden emin olan insanlar da gönül huzuruyla çalışıp üretmekte, mallarını özgürce pazarlayabilmektedir. Böylece ticaret canlanmakta, farklı diyarlardan ürün getirtilebilmekte, uzak yerlere mallar gönderilebilmektedir. Küfrün egemen olduğu ve Allah'a hesap verme bilincinin olmadığı toplumlarda, hakkı, hukuku koruyan ve adaleti sağlayan güçlü bir yönetimin olmaması durumunda kötülükler ve haksızlıklar huzur ve güveni yok etmekte, mal emniyetini ortadan kaldırmakta ve ticareti baltalamaktadır. Bu yüzden âyet, bütün kötülüklerle davetiye çıkaran küfrün, inkâra kalkışmanın, peygamberi tekzip etmenin ve nankörlük etmenin “açlık korkusu” ve “bela korkusu” getirdiğini belirtmektedir. Burada genel bir ilkedен, tekrarlanan bir yasadан söz edilmektedir.

Salih amelın zıddı ise Kur'ân'da “ifsâd” kavramıyla ifade edilmekte ve toplumda fesat çıkarmak¹⁶² ve kötülük yapmak¹⁶³ olarak tanımlanmaktadır.¹⁶⁴ İfsâd, iyilik, güzellik, doğruluk ve adalet ilkeleri esas alınarak oluşturulan bir sosyal düzene karşı çıkmayı simgeleyen bir

¹⁵⁸ Cevherî, *Sıhâb*, 1/383-384; İsfahânî, *Müfredât*, 489-490; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2/516-517.

¹⁵⁹ el-Asr 103/1-3.

¹⁶⁰ el-Mâide 5/66.

¹⁶¹ el-Nahl 16/112.

¹⁶² el-Bakara 2/220; el-Mâide 5/32; Sâd 38/28.

¹⁶³ el-Bakara 2/12; el-Mü'min 40/58.

¹⁶⁴ Cevherî, *Sıhâb*, 1/383-384; İsfahânî, *Müfredât*, 489-490; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2/516-517.

kavramdır. Kur'ân'da ifsâd sayılan eylemler de savaşa kışkırtmak, savaş çıkartmak,¹⁶⁵ cinayet işlemek,¹⁶⁶ büyüklük taslamak, zulmetmek,¹⁶⁷ ekinleri tahrip etmek, nesilleri bozmak,¹⁶⁸ sihirbazlık ve büyücülük yapmak,¹⁶⁹ ticarete sahtekârlık ve hilekârlık yapmak¹⁷⁰ şeklinde açıklanmaktadır.

Kur'ân, iman eden ve salih amel işleyen her toplumun yaptığının ödülünü bu dünyada da alacağını şöyle haber vermektedir:

*“Şüphesiz, müminler, Yahudiler, Hristiyanlar ve Sabiilerden Allah'a ve ahiret gününe inanıp yararlı iş yapanların ecirleri Rablerinin katındadır. Onlar için artık korku yoktur. Onlar üzülmeyeceklerdir.”*¹⁷¹

Âyet, bulunduğu pasajdan ve bağlamdan koparılıp okunmaya çalışılırsa giriftleşmekte, anlam kaymasına yol açmakta ve sanki ahirete dönük bir mana ifade ettiği izlenimi uyandırmaktadır. Oysaki bağlamıyla incelendiğinde onun tamamen dünyaya dönük bir mana taşıdığı görülmektedir. Bakara sûresi 40. âyetinden bu âyete kadar olan kısımda İsrâiloğulları'na verilen nimetlerden ve onların nankörlüğünden bahsedilmekte, sosyal süreçler örnek verilmekte ve sosyal bir yasaya dikkat çekilmektedir. Bütün dinlere mensup olup “Allah'a iman eden ve salih amel işleyenlerin” bu dünyada ödüllendirildiği, yerin ve göğün kapıları açılarak onlara nimetlerin ihsan edildiği; nankörlük ettiklerinde ise nimetleri yitirdikleri, darlık, sıkıntı ve zillete maruz kaldıkları, bunun sonucunda da üzüntü ve korkuya kapıldıkları haber verilmektedir. Bu hakikatten ötürü Allah, Müslümanlara, toplumun faydasına olan faydalı şeyler yapmayı emretmektedir.

Allah rahmet sıfatı gereği kitlesel felaketlere yol açacak süreçlerde bir peygamber göndererek toplumun “iman, tevbe ve istiğfâr etme” eylemleriyle kendisini değiştirmesini ve böylece helâke sürüklenmesini engellemek istemektedir. Her nimeti kendinden bilip azan, haddi aşan ve zulme yeltenen toplumların iman edip inançlarını ve davranışlarını düzelterek şükretmelerini; kan dökmekle, gasp ve hırsızlık yapmakla, hileli alışveriş ve tefecilikle, zina ve fuhuşla, alkol tüketmekle “ifsâd” olmuş hâllerini “ıslâh” etmelerini arzu etmektedir. Böylece kaynamakta olan felaket kazanının altındaki alevi azaltmaktadır. Bu noktada peygamberler de çoğunlukla toplumun ıslah olmasında başarılı olmaktadır. Böylece Tevrat'ta, Zebur'da ve Kur'ân'da yazılı olan değişim gerçekleşmekte, “Yeryüzüne ancak iyi kulların mirasçı olacak.”¹⁷² ilkesi hayata geçmektedir.

4. Toplumun nimetleri yitirerek çökmesinin sebepleri

Toplum, Allah'a sırtını döndüğünde, kutsal kitaplarda emredilen hükümlerden uzaklaştığında ve suç işlemeye başladığında nimetlerini yitirmektedir. Zira Allah'a inanmayan bir

¹⁶⁵ el-Mâide 5/64; el-Kehf 18/94.

¹⁶⁶ Yûnus 10/91; el-Kasas 28/4.

¹⁶⁷ en-Neml 27/14.

¹⁶⁸ el-Bakara 2/205.

¹⁶⁹ Yûnus 10/81.

¹⁷⁰ el-A`râf 7/85; Hûd 11/85; eş-Şuarâ 26/183.

¹⁷¹ el-Bakara 2/62.

¹⁷² el-Enbiyâ 21/105.

toplumun O'nun emrettiği hükümleri uygulaması beklenemez. Böyle bir durumda ise toplumu bir arada tutan temel ahlaki değerlerde aşınma yaşanır, kötülüklerle mücadelenin temel dayanakları kaybolur ve güvenlik sağlanamaz. Bunun sonucunda toplumdaki adalet ve güven duygusu sarsılır. Zalim ve zorbarın keyfi uygulamalarına karşı koyacak meşru zemin yok olur.

Kur'an, peygamberlerin inşa ettiği ahlaklı ve erdemli toplumun nimete kavuştuktan sonra kendi durumlarını bozmadıkça gerilemeyeceklerini şöyle haber vermektedir: *"Bu da bir millet kendilerinde bulunanı (güzel ahlâk ve meziyetleri) değiştirmeye kadar Allah'ın onlara verdiği nimeti değiştirmeyeceğinden dolaydır."*¹⁷³

Kur'an; iman, istiğfâr ve doğru yolda yaşamanın kalkınmaya ve refaha sebep olacağını ifade ettiği gibi müreffeh bir hayat yaşarlarken şımararak Allah'ı yok saymaya başlayan, küfre, suça ve günaha dalan toplumların da çökertileceğini belirtmektedir. Âyette, *"Onlardan önce nice nesilleri yok ettiğimizi görmediler mi? Onları, sizi hükümlerle kılmadığımız bir şekilde yeryüzüne hâkim kılmış, onlar için gökten bol yağmur yağdırmış, altlarından ırmaklar akıtmıştık. Fakat onları günahlarından ötürü yok ettik ve arkalarından başka bir nesil yetiştirdik."*¹⁷⁴ denilmektedir.

Bu âyet aynı zamanda toplumun ve devletin sürekli ürün ve değer üretmesi, bilgi geliştirilmesi, yenilikler yapması ve yeryüzünde imar çalışmalarını sürdürmesi, manasınagelen devrim yasasından bahsetmektedir. Toplumlar, kendilerine bol yağmurların yağdırılması ve akan ırmakların verilmesiyle eriştikleri bolluk, mal, evlat, makam, mevki ve nüfus çokluğu gibi imkânlarla rağmen nankörlük edip Allah'a sırtlarını döner, günaha dalar ve kendilerini uyaran davetçilere karşı gelirlerse güç ve imkânlarına bakılmaksızın azaba veya helâke maruz kalırlar.¹⁷⁵ Allah günahkâr toplumları yok ettikten sonra yerlerine yeni nesiller getirir. Âyette, *"Eğer O'ndan yüz çevirseniz sizi ortadan kaldırır, sizin gibi olmayacak bir milleti yerinize getirir."*¹⁷⁶ denilerek bu yasa hatırlatılmakta, yerlerine iyilerin getirileceği ifade edilmektedir.¹⁷⁷ Âyet, ellerinden nimetlerin alınmasının sebebi olarak, Allah'tan yüz çevirmelerini ve günah işlemelerini saymaktadır.

Kur'an; şirk, küfür, inkâr ve isyanı, nimete karşı nankörlük olarak tanımlamaktadır. Fakat zulme yeltenmedikleri sürece şirke ve küfre düşenlere, dönüp tefekkür etme ve imana yönelme amacıyla geçici olarak hayat darlığı ve geçim sıkıntısı verse de Allah, rahmetinden ötürü onları kalıcı olarak dünya nimetlerinden mahrum bırakmamakta, cezalarını ahirete ertelemektedir.¹⁷⁸ Ancak tarih boyunca Allah'ın kendilerine cömert davranmasına rağmen kâfirlerin kendilerini üstün gördüğü, azdığı, müminleri küçümsediği, alaya aldığı ve mazlumlara zulmettiği görülmektedir. Şu âyetler kâfirlere sağlanan cömertlikle ilgili yasaya işaret etmektedir:

¹⁷³ el-Enfâl 8/53.

¹⁷⁴ el-En`âm 6/6.

¹⁷⁵ el-Enfâl 8/52; İbrâhîm 14/28.

¹⁷⁶ Muhammed 47/38.

¹⁷⁷ et-Tevbe 9/39; el-Mâide 5/54.

¹⁷⁸ en-Nahl 16/53-55, 83.

“Rabbinin rahmetini onlar mı taksim edip paylaşıyor? Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında Biz taksim ettik; birbirlerine iş gördürmeleri için kimini kimine derecelerle üstün kıldık; Rabbinin rahmeti, onların biriktirdikleri şeylerden daha iyidir. Eğer bütün insanlar tek ümmet olma durumuna gelmeyecek olsaydı, Rahman olan Allah’ı inkâr edenlerin evlerinin tavanlarını, üzerinde yükseldikleri merdivenleri, evlerinin kapılarını, üzerine yaslanacakları kerevetleri gümüşten yapar ve altın bezeklerle işlerdik. Bunların hepsi ancak dünya hayatının geçimliğidir. Ahiret, Rabbinin katında O’na karşı gelmekten sakınanlardır.”¹⁷⁹

Âyetlerde toplumsal hayatın devam edebilmesi, insanlar arasında iş bölümünün gerçekleşebilmesi için nimetlerin bir dağılıma tabi tutulduğu, bu nedenle bazı kimselerinin ferah bir hayat yaşadığı, müminlerin kıskanıp fitneye düşme durumu olmasaydı kâfirlerin bu dünyalarının lüksle donatılacağı bildirilmektedir. Ancak Allah, fazla malın Firavun, Kârûn ve Kureyş’in müşrik liderleri gibi azdırmaması için Müslümanlara azmayacakları kadar mal vermektedir. Kâfirlere de kötülüğe, suça ve zulme yeltenmedikleri sürece cömert davranmaktadır. Eğer kâfirler; kötülük, suç ve zulüm işlemeye başlarsa mühlet verme yasası devreye girmekte ve onlara hatalarını görecekle ve vazgeçip tevbe etmelerine imkân sağlayacak uygun bir süre tanınmaktadır. Sürenin sonunda beklenen iman ve istiğfâr gerçekleşmezse imtihan ve cezalandırma süreci devreye girmektedir. Mâturîdî’ye göre Allah’ın genel prensibi nimetini bol vermek iken imtihan veya cezalandırma nedeniyle bazen kısımaktadır.¹⁸⁰ Nitekim davetçilere karşı çıkan toplumların rızkının imtihan için kısıldığı ve onların bunu davetçinin uğursuzluğuna bağladığı görülmektedir.¹⁸¹ Râzî (öl. 606/1210),

“Allah, aralarındaki ilişkileri düzgün yaptıkları sürece bir ülkenin halkını, sırf müşrik olduğu için helâk etmez... Fakat onlar muamelelerinde kötü olur ve insanlara haksızlık yapma gayreti içinde olurlarsa helâk edirlirler. Nitekim “İktidar, küfürle devam eder ama zulümle devam etmez.”¹⁸² sözü şöhret bulmuştur. Buna göre, “Onlar, birbirlerine karşı doğru dürüst muamelede buldukları müddetçe, Allah sırf şirkleri yüzünden onları imha etmez.” demektedir.”¹⁸³

Çok önemli olan husus inkâr ve küfrün insanda oluşturduğu ahlaki yozlaşmanın insan, hayvan ve eşya üzerindeki tahrip edici yönü, taşkınlığa ve zulme yol açan boyutudur. Zira insanın Yaratıcıyı reddi olan küfür, kâfirden çeşitli kibirli, küstah, hoyrat ve düşüncesiz eylemlerle kendisini göstermektedir. Kâfir ve zalim toplumlar, hayatın ve ilişkilerin odağına menfati koymaktadır. Bu da insanlarda birbirlerine sürekli tahakküm kurma arzusunu doğurmaktadır ve insanları saldırganlaştırmaktadır. Zira sadece bir tarafın kâr ettiği veya kazandığı durumlar

¹⁷⁹ ez-Zuhruf 43/32-35.

¹⁸⁰ Mâturîdî, *Tevîlât*, 9/163.

¹⁸¹ el-A`râf 7/130-133; en-Neml 27/47; Yâsîn 36/18.

¹⁸² Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverîdî, *Edebü'd-dünyâ ve'l-dîn* (Beyrut: Dârü'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1987), 117; Abdurrahman b. Nasr eş-Şeyzerî, *el-Menbecü'l-meslûk fî siyâseti'l-mülûk* (Mektebetü'l-Menâr, ts.), 61, 122; Fahreddin er-Râzî, *Mejâtîhu'l-gayb* (Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 2. Baskı, 1420),18/410; Nâsirüddin Ebû Saîd el-Beydâvî, *Envârü't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı (Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1418), 3/152.

¹⁸³ Râzî, *Mejâtîhu'l-gayb*, 18/410.

düşmanlık tohumu ekmektedir. Bu da “güven ve güvenlik yasası”¹⁸⁴ gereği toplumu güvensizliğe, kargaşaya ve çöküşe sürüklemektedir.

Tekebbür ve taşkınlık boyutuyla küfür, “alçak gönüllülüğün” tam karşıtını oluşturmaktan ve İslâm'ın genel din anlayışının merkezi ögesi olan takva (Allah korkusu) fikri ile doğrudan çatışmaktadır. Müminin ilgisi sadece takva ile ifade edilecek işlerdir ve Allah'a hesap vereceğini dikkate alarak yaşamaktadır; kâfir ise günlerini dünyevi zevklerin peşinde geçirmekte, hak ve hukuku dikkate alma gereği duymadan ömür tüketmektedir.¹⁸⁵ Sonuç olarak da kâfirin veya zalimin yaptığı eylemler ilâhî rahmetin kesilmesine sebep olmaktadır.

Sonuç

Kur'an'ın toplumların yükselişine dair önemli bilgiler içerdiği, toplumsal yükselme, nimete ve refaha kavuşma konusunda bazı kavramlar kullandığı anlaşılmıştır. Bazı kıssalarda kimi peygamberlerin münkir halklarını uyardığı, iman etmeleri, istiğfârda bulunmaları, salih amel işlemeleri ve şükretmeleri hâlinde Allah'ın yerden ve gökten ihsan edeceği nimetlerle bolluğa kavuşacaklarına dair müjdeler verdiği görülmüştür.

Kur'an'ın, mal, makam ve gücün münkir kimseleri azdırdığını, başkalarına karşı tekebbüre sevk ettiğini örneklerle açıkladığı tespit edilmiştir. Küfrün ve azgınlığın doğurduğu istiğnâ ve istikbâr hâllerinin insanları, şırmarmaya ve zulmetmeye sevk ettiği; işlenen suç ve günahlar sonucunda insanlar eliyle zalimlerin azaba uğradığı ya da ilâhî cezalarla çöküşü veya helâki yaşadığı anlaşılmıştır. Zalimlerin sahip olduğu mülkler ile iktidarın ellerinden çıkmasının bir yasa olarak Tevrât, Zebur ve Kur'an'da yazıldığı; Allah'ın iman edenleri, istiğfârda bulunanları, şükredenleri ve toplum yararına güzel işler yapanları karşıtları karşısında üstün, varis ve halife kıldığını; onların çatışmanın yaşandığı coğrafyaya hâkimiyet kurmalarını sağladığı görülmüştür. Peygamberlerin, iman eden ve iyi olan toplumların bu dünyada da ödüle kavuşacağına, kötünün ise cezasını bulacağına dair yasayı ümmetlerine müjdelediği anlaşılmıştır. İman, istiğfar, şükür ve salih amelin nimetleri artırmasının ve toplumları yükseltmesinin; küfür, istiğnâ, istikbâr ve ifsâdin ise çökertmesinin deveran yasası olarak hükme bağlandığı kanaatine ulaşılmıştır.

Kur'an'ın ele aldığı kavramlardan ve verdiği örneklerden toplumların yükselişi veya çöküşü için sosyal yasaların olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Kur'an'ın yasaların ne olduğunu adını koyarak açıkça zikretmediği görülmektedir. Bu nedenle Kur'an'ın anlatımlarından ve kullandığı kavramlardan yola çıkarak azgınlaşarak haddini aşan ve Allah'a meydan okuyan toplumların azaba uğramasıyla veya helâk edilmesiyle ilgili yasanın ne olduğunun ortaya konulması gerekmektedir. Peygamberlerin ve müminlerin öldürülmesinin veya sürgün edilmesinin helâk için son nokta olduğu ve bunun sosyal yasaya bağlandığı görülmektedir. Ancak bu

¹⁸⁴ “Güven Yasası”, güven ve istikrarın tesis edildiği toplumların yükseleceğini; güvensizlik, belirsizlik ve kargaşanın hâkim olduğu toplumların çökeceğini ifade etmektedir. “Güvenlik Yasası”, maddi varlıkları ve manevi değerleri korunan toplumun yükseleceğini, malın, canın ve onurun korunmadığı toplumların çökeceğini belirten bir yasadır.

¹⁸⁵ Muhammed 47/12; Secde 32/18-20. Bk: Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selâhattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 2. Baskı 1991), 166-167; 249, 289.

yasanın peygamberin bulunduğu dönemle sınırlı olup olmadığının izahına ihtiyaç duyulmaktadır.

Toplumsal yükselmenin veya çökmenin sadece dini veya ahlaki sebeplere bağlanarak izah edilmesi günümüzde Müslüman olmayan Avrupa, Amerika, Japonya ve Çin gibi devletlerin yükselişlerini; mümin olan Endülüs Emevi Devleti ile Osmanlı Devleti gibi devlet ve milletlerin çöküşünü açıklamaktan uzak görünmektedir. Yine 20. yüzyılda dini reddeden komünist Rusya'nın, Bolşevik ihtilaliyle büyük bir coğrafyaya hâkim olması cevaplandırılmayı beklemektedir. Bu durumda, "İman-küfür ayrımı olmadan işlemekte olan toplumsal yükseliş veya çöküş yasaları var mıdır?" veya "Kur'ân'ın sebep-sonuç zinciri kurarak işâret ettiği toplumsal yükseliş veya çöküş yasaları var mıdır?" soruları, araştırmacıları beklemektedir.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Selami Yalçın).

Yazar(lar) / Author(s)

Selami YALÇIN

Finansman / Funding

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Abdulhamid, Muhsin. *İslâm ve Toplumsal Kalkınma. Trc.* Mehmet Çakır. İstanbul: Koba Yayınları, 1413/1993.
- Acemoğlu, Daron- A. Robinson, James. *Ulusların Düşüşü, Güç, Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri.* Çev. Faruk Rasim Velioğlu. İstanbul: Doğan Kitap, 55. Baskı, 2020.
- Beydâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd. *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vil.* Thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî. 5. Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1418.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmiü'l-müsnedü's-sahîh.* 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *Tâcü'l-lüga ve sıhâhu'l-Arabiyye.* 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- Çağrı, Mustafa. "Kibir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 25/562-563. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Diamond, Jared. *Tüfek, Mikrop ve Çelik.* Çev. Ülker İnce. Ankara: Tübitak Yayınları, 24. Baskı, 2013.
- Diamond, Jared. *Çöküş.* İstanbul: Pegasus Yayınları, 1. Baskı, 2019.
- Ebû Şi'r, Tâlib Hammâd. *Esbâbu'n-nasri ve'l-hezîmeti fi'l-Kitâbi ve's-Sünneti.* Suudi Arabistan: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 1407.
- Fichter, Joseph. *Sosyoloji Nedir.* Çev. Nilüfer Göle, 8. Baskı. Ankara: Anı Yayıncılık, 2006.
- Frolov, İvan. *Felsefe Sözlüğü.* Çev. Aziz Çalışlar. İstanbul: Cem Yayınevi, 1991.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *et-Tibrü'l-Mesbûk fi nasîhati'l-mülûk.* Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1988/1409.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *İhyâu ulûmi'd-dîn.* 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- Günaydın, Fatma Candan. "Nimet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 33/129-130. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Heyşur, Muhammed. *Medeniyetlerin Yükseliş ve Çöküşünde Kur'an Yasaları.* Trc. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Mahya Yayınları, 2014.
- Hirevî, Ebû Ubeydi'l-Kâsım b. Selâm el-Horasânî. *el-Emsâl.* Thk. Abdulmecid Kadamış. Dârü'l-Memûn li't-Turâs, 1980.
- İbn Abdi'l-Berr, Yûsuf b. Abdillâh. *el-İstîâb fi ma'rifeti'l-ashâb.* 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cil, 1992.
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr.* 30 Cilt. Tunus: Daru't-Tunusiyye, 1984.
- İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed. *Dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fi târîhii'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men-âsarahüm min zevi's-ş-â'ni'l-ekber.* Thk. Halil Şehâde. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1408/1988.
- İbn Hişam, Muhammed. *es-Sîyretü'n-nebeviyye.* Trc. Hasan Ege. 2 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1985.
- İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed. *es-Sîre.* Thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1978.
- İbn Manzûr, Cemaluddîn. *Lisanu'l-Arab.* 15 Cilt. Beyrut: Dârü Sadare, 3. Baskı, 1414.
- İbnu'l-Esir, Ebû'l-Hasen Ali b. Ebû'l-Kerem. *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahabe.* Thk. Ali Muhammed Muavvîd - Âdil Ahmed Abdu'l-Mevcûd. 8 Cilt. Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994.

- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzeddin *el-Kâmil fi't-Tarih*. Thk. Ömer Abdusselâm Tedmîrî. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997.
- İnce, Hanifi. *Kur'ân'da İnanç Tercihlerinin Toplumsal Değişime Etkisi*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1412.
- İzutsu, Toshihiko. *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*. Çev. Selâhattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2. Baskı, 1991.
- Kayacan, Murat. "Sosyoloji ve Kur'ân'ın Ortak İlgi Alanı: Toplumsal Değişim ve Çöküş Yasaları". *Milel ve Nihal-İnanç, kültür ve mitoloji araştırmaları Dergisi* 9/3 (Eylül - Aralık 2012), 74-99.
- Korkmazgöz, Rıza. *Kur'ân'da Tarih Algısı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Kutub, Seyyid. *Fi Zilâli'l-Kur'ân*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü's-Şark, 7. Baskı, 1412.
- Le Bon, Gustave. *es-Sünenü'n-nefsiyye litetavvuri'l-ümem*. Trc. Adil Zuayter. Mısır: Dârü'l-Meârif, 1950.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr. *Te'vilâtu ehli's-sünne*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed. *Edebüd-dünyâ ve'd-dîn*. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987.
- Merşûd, Abdullatif Hasan Muhammed. *en-Nasru ve'l-hezimetü "Durâsetün Kur'âniyye"*. Filistin: Camiatü'n-Necâh el-Vatanî, Master Tezi, 2007.
- Müfaddal, b. Seleme b. Âsım. *el-Fâhur*. Thk. Abdulalim et-Tahâvî. Dârü İhyâi Kutubi'l-Arabî, 1380.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. Thk. Abdullah Mahmud Şehâte. 5 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1423.
- Müslim b. el-Haccâc. *el-Müsnedü's-sahîh*. Thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Nefîse, Mahmud Muhammed İd. *Mebdeü's-Sebebiyye fi'l-Fikri'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Hadîs*. Beyrut: Dârü'n-Nevâdir, 2010.
- Okumuş, Ejder. *Kur'ân'da Toplumsal Çöküş*. İstanbul: İnsan Yayınları, 5. Baskı, 2015.
- Okumuş, Ejder. *Toplumsal Değişme ve Din*. İstanbul: İnsan Yayınları, 4. Baskı, 2015.
- Öztürk, İsmail. *Kur'ân-ı Kerim'de Halife Kavramı*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Platon (Eflatun). *Devlet*. Trc. Sabahattin Eyüboğlu-M. Ali Cimcoz. İstanbul: Remzi Kitabevi, 7. Baskı, 1992.
- Sâhib, Diyânâ Sâhib Mahmud. *es-Sünenü'l-İlâhiyye fi Süreteyi'l-İsrâ ve Fâtır*. Amman: Camiatü'l-Halil, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Salâbî, Ali Muahmed. *Fikhu'n-nasri ve't-temkîn fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2009.
- Sancak, Seyyid. *Süreç, Yapılaşma ve Model Bağlamında Kur'ân'da Firavun Tipolojisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Râzî, Fahreddîn. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2. Baskı, 1420.

- Şehrî, Ahmed b. Hemdân b. Muhammed. *Avâmilu'n-nasri ve't-temkîn fi de'avâti'mürselîn*. Suudi Arabistan, Vezâretü'l-Evkâf, ts.
- Şeyzerî, Abdurrahman b. Nasr. *el-Menhecü'l-meslûk fi siyâseti'l-mülûk*. Mektebetü'l-Menâr, ts.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir. *Câmiu'l-beyân an te'vili'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2000.
- Taberî, Muhammed b. Cerir. *Târîhu'r-rusûlve'l-mulûk*. 11 Cilt. Beyrut: Dârü't-Turâs, 1387.
- Topaloğlu, Bekir. "Müstekbir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/138-139. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Sosyoloji Sözlüğü*. İstanbul: MEB Yayınları, 1969.
- Vâkîdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd. *el-Meğâzî*. Thk. M. Cons. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Âlemî, 1989.
- Weber, Max. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. Çev: Zeynep Gürata. Ankara: Ayraç Yayınevi, 2. Baskı, 1999.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-Arabî, 1987.